

МОТИВЪТ ЗА СМЪРТТА В ПОЕЗИЯТА НА П. Р. СЛАВЕЙКОВ

Панко Анчев

Звучи парадоксално: този силен и жизнен човек цял живот е мислил за смъртта като за нещо неизбежно, като за изход от тегла и мъки, като край на надежди и красоти. И в радостта, и в любовта, и на върха на щастието смъртта присъства неизбежно, неизменно, непоправимо.

Но веднага трябва да се допълни — П. Р. Славейков не е песимист, не е мистик и в никакъв случай не бива да му приписваме чувства и настроения, характерни както за друг тип личност, така и за друго време. В поезията на Българското възраждане обаче той е първият, който разработва мотива за смъртта — един факт, който сочи категорично новаторската същност на дядо Славейковото творчество.

Мотивът за смъртта се среща у П. Р. Славейков в няколко плана. Тя е ту „средство за нагорещяване“¹, ту е показана като тъжен завършек на човешкия живот, ту е повод за философски размисъл върху човека и неговото битие. Важно място заема и разработването на мотива в социално-нравствен и политически план — израз на идейните схващания на Славейков в различни периоди от неговата обществено-политическа дейност.²

Новият тип душевност, която изрази и утвърди Славейков, не е вече така не-накърнимо цялостна, щом преставя да мисли само за живота и труда, щом се вълнува от отвъдното не като „втори живот“, както е в религиозните канони, а като нещо невидимо, неповторимо, непознато и поради това — страшно. Вътрешната нестабилност, съмнението в себе си и в света провокират и мисълта за смъртта.

Ала смъртта невинаги е само страшна — често тя е спасение от душевните тегла. По-страшни са любовната разлъка, любовната мъка, несподелената любов. И тогава единственият изход е да се напусне светът, защото в него живее едно същество, което е така хубаво, но и така коварно и безжалостно:

От буйна, огнена любов
деня и ноща на мъка?
Доволно. Гробът готов,
смъртта — сладостна разлъка.

(„Край мене ветрец, ако вей. . .“)

¹ Константин Гълъбов. Петко Славейков. С., 1970, с. 115.

² Анализът, който Тончо Жечев направи на поемата „Изворът на Белоногата“, ни даде нов ключ към изучаване мотивите в поезията на Славейков. Това важи и за мотива за смъртта, включен в една строга система от идейни и нравствени възгледи за света.

Вж. Тончо Жечев. Българският Одисей и истината за неговото завръщане в кн. Критически прегледи. С., 1971.

Несподелената любов е довела лирическият герой до пълно отчаяние, но зад това отчаяние личи една решителност, характерна за нрава на Петко Славейков. Лирическият герой е готов на страданията, готов е дори да умре, но не и да търпи мъката от несподеленото чувство. Буйната му любов е мъка, а смъртта — „сладостна разлъка“. Опозицията „любов—смърт“ има обратни съответствия, нещо, което е особено показателно за поезията на сентиментализма. Ала помъчим ли се да разгадаем личността на Славейков в това стихотворение, ще видим колко праволинеен е бил той в своите чувства. Любовта го е обземала изведнъж и докрай. Бързо е достигала апогея си, за да премине малко след това в меланхолия и желание за някакво отмъщение. Да, наистина, той е жадувал отмъщение. Щом не получи ответ на страстта си, той „заплашва“, че ще се самоубие, само и само да смилти коравото сърце на изгората си. Впрочем на такива жестове са способни най-вече себичните натури, натурите, които са свикнали повече да получават в любовта, отколкото да дават. Тяхното чувство е възвишено и благородно само когато е взаимно. Иначе то става жестоко. В тази жестокост е извикана за съдник смъртта. Тя трябва да тури край на „чудовищната“ несправедливост. Ала лирическият герой иска смъртта само за себе си. Той не страда от ревност — със собствената си смърт той ще накаже по-сурово неблагоприятната жена, която го е пренебрегнала. Той ще я остави сама със спомена за него и така ще я измъчи:

Но аз злочест съм бил в света,
от мен то бе далече. . .
Днес на живота ми свещта
мъжди, гаснее вече.

Настава моят срок!

Тогаз поне — подир смъртта
мисли и съжали ме
и с твоите чистите уста
ти мъртъв целуни ме —
поне кат мил, същ брат.

И ах, дано би занаяпред
всяк чучур, всякой славей,
прохлада ношна, лунний свет
в теб спомен да поднавят,
да бъдат повод нов,
за да ме смисляш всякой път,
доде че бъдеш жива,
да н'ти излязва из умет
тоз, който в гроб почива
за твоята любов.

(„Тогаз поне. . .“)

П. Р. Славейков е първият български поет, който се замисля над законите на мирозданието. Той иска да си обясни защо и как човек съжителствува с природата, за какво е дошъл на земята, защо така кратък е животът му на нея. Редките опити преди него да се осмислят тези неща са не повече от любителски съчинения или доморасли разсъждения върху непосилни за разрешаване проблеми. Петко Славейков направи главен герой на поезията си човека, но човека не само като същество, населяващо земята, а като дух, като творение, като емнация на природата, като разум и чувство. Затова и размислите му за него, за мимолетността му са в същност размисли за смъртта.

През 1854 г. , когато е само на 27 години, Петко Славейков пише стихотворението си „Недей се кахъри“, любопитно като израз на епикурейската философия на поета. В него той проповядва пълно отдаване на живота, на насладите, които предлага ежедневието:

Недей се кахъри,
защо ти са пари?
Как да живееш,
все ще умреш.

Сега, когато е толкова млад, Славейков е опиянен от младостта си — като че ли тя няма да има край. Напомнянето за смъртта е сякаш случайно; то идва само за да покаже пренебрежението на лирическия герой към този неизбежен акт в човешкия живот. Е да, ще се умира, но когато смъртта е далече, никой не вярва, че един ден тя наистина ще дойде. Четиридесет години по-късно П. Р. Славейков ще увенчае поетическото си дело с тъжното, почти трагично стихотворение „Епилог“, в което равностойността от преживяното се прелива с вопъла на стареца, който знае, че смъртта вече е съвсем близо:

И сещам аз, и виждам аз,
във борба юнашка уморен,
за мен залезе светлий ден —
ей, приближава сетний час.

За миналото спомен жив
във размислите ме теши —
мечтай за пролет цвят ревнив,
когато жегва го суши.

Къде е прежната наслада от живота, увереността в себе си, страстта да получиш повече, да се опияняваш от радостите на деня. Този, който цял живот неуморно е бил навсякъде, където е трябвало да бъде, който е учил другите да не искат много и да са щастливи, че виждат слънцето и дишат въздуха, да обичат и да бъдат обичани — този същият човек е изпаднал в меланхолия, в страшно предчувствие. . . Болен, почти на легло, невиждащ, безпомощен — това е бил Славейков в края на живота си. Край мъчителен и поради отстраняването му от обществено-политическия живот, където сега господствуват неговите идейни противници. Ала двата полюса в живота на Славейков, заключени в стихотворенията „Недей се кахъри“ и „Епилог“, са две гранични състояния в човешкото битие, две крайни точки, между които живее философията на умереното съществуване, на бавното изживяване. Славейков е бил далеч от това средно положение — той е искал всичко докрай да бъде изпитано. Но това не го предпазило от най-страшното, от неизбежното. Може би поради тази причина той да не е станал поет-философ, поет на прозрението. . .

И все пак, макар и рядко, П. Р. Славейков е изпадал и в други, „философски“ състояния. Смяната на сезоните, настъпването на есента, умираването на природата са подбудите да се вгледа той и в сезоните на човека. Кръговратът в природата е обновяване; човекът изживява пролетта, лятото, есента и зимата си и повече не се връща към тях. Смъртта в природата е само кратък отдих — при човека тя е краят на всичко:

А човек кат побелей в гроб слиза,
да чака срок, обвит у гнойна риза.

Речете ми, речете, о любезни
гори, защо тъй младостта ми чезни
без да се връща, както ваш разцвет,
на пролет дважди в този бели свет.

(„Гори“)

В това стихотворение личи усилието емпиричната истина да придобие философско обобщение.¹ Разбира се, истината, т. е. отговорът на въпросите, които лирическият герой отправя към природата, не е била и не ще бъде намерена, но всяко разсъждение в посоката на нейното търсене е вече свидетелство за зрелостта на поета и на поезията, която той представява. П. Р. Славейков е изразител на оформящата се нова класа, за която животът на отделния индивид е абсолютна ценност. И затова у него няма сливане с природата — напротив, личността е изключителна и неповторима. Човек живее в природата, но той ѝ принадлежи само относително, т. е. като нейно творение, без да се стреми към единение с нея, към пълно сливане. Той гордо твърди, че е над всички живи същества. И в този факт се крие както величието, така и трагедията на човешкия индивид. Забележете, П. Р. Славейков още не достига до мисълта за безсмъртието на човека въобще — за него диалектиката е почти непозната. Той възпява личността, индивида, а не човека изобщо.

Струва ми се, че точно това прави Славейков певец на обикновените хора, на естествените човешки чувства. Той не ни предлага никаква особена идея за човека и смъртта, а ни показва как личността се мъчи да си обясни закономерностите в природата, как ги приема, как непобедимите закони на човешкото съществуване ѝ се струват несправедливи. Оттук и скръбта, безсилието, драмата.

Славейков не е философ, но е поет-моралист и смъртта в неговото творчество е включена в строга социално-нравствена система. Хората живеят и умират различно. И както в живота те трябва да бъдат достойни, така и смъртта им трябва да бъде красива и честна. Смъртта е пример и стимул за живите — нещо повече, тя е отговорен политически акт. Ала какво означава да живееш добре и като истински човек, който да заслужава спомените на живите след неговата смърт? Славейков е разсъждавал за това, искал е да направи нещо, с което да остане в паметта на хората. И според него най-тежкото престъпление е да пренебрегнеш род и родина, т. е. да преживееш дните си безцелно и напразно. Патриотът Славейков не само е обичал отечеството си, но и се е мъчел да внуши такава обич и у сънародниците си. Човек без родина е все едно мъртъв човек — една смърт позорна и грозна за всеки, който забравя кому принадлежи и за какво трябва да живее. Впрочем сравняването на празния живот със смъртта е обикнат похват в българската революционна поезия. Това е израз на една нравственост, която не признава друга форма на съществуване освен борбата, освен преследването на целта, на която борещт се е посветил. Поезията отговаря на това изискване, защото и тя вече е включена в борбата на първата линия. И както в любовта лирическият герой, а и самият Славейков е изцяло предан на чувството си, така и в обществената си дейност като патриот-революционер и активен участник в движението за църковна независимост и в борбата за освобождение той е непоколебим. Ето пример за неговата категоричност:

¹ „Славейков не е от поетите като Пушкин, за които казват, че са мъдри от люлката си. Неговите истини до този миг са истини на опита и жизнените наблюдения“ (Т. Жечев. Цит. съч., с. 73).

Не заслужава, мамо, спомен,
който е в светът живял
безотечествен, бездомен
и мърцина е умрял.

(„За гроба ми, стара майко. . .“)

„Мърцина е умрял“ е истинска присъда в нравствения кодекс на дядо Славейков и на обществената прослойка, към която той принадлежи. Тази смърт не е трагична, тя не предизвиква състрадание. „Мърцина е умрял“ — това е презрението към нищите духом.

Но разколебането, съмнението в необходимостта от борбата, шом човек е мимолетен гост на земята, е също така тежко престъпление, както и празният живот. И тук ние сякаш се сблъскваме с едно важно противоречие у Славейков. Този, който тъжно размишляваше за преходността на отделната личност, който болезнено изживяваше невъзможността на човека да бъде вечен като природата, гневно осъжда предишните си възгледи:

Срам томува, който тъжи,
че в света ѝ минутен гост —
слава, във ръка с оръжие,
който бди на своя пост.

(„Мудно ходи нашто време“)

Едва ли обаче тук трябва да търсим някакво противоречие — по-скоро Славейков е претърпял еволюция, която естествено го е довела до новите възгледи. Певецът на отделната личност, на абсолютната свобода и правото на наслади и радости е вече певец на борбата, на всенародния подем, на колективния дух. Обикновено поетите се движат по обратния път — от възторга към разочарованieto и затварянето в себе си, от изява на общия дух към размисъл за индивида; това би могло да бъде и пътят на българската поезия от Възраждането до времето на войните, ако П. Р. Славейков не нарушава тази обща закономерност. Ала проблемът заслужава специално внимание и не е мястото тук да бъде разрешаван. По-важното е, че Славейков относително бавно изживява периода на идейното и творческото узряване (едва след 35-ата година той пише истински значимите си стихотворения), за да насочи своята неизчерпаема жизненост в плодотворна посока. Сега той не се стреми повече към спечелване сърцето на любимата, не го занимава вече мисълта, че един ден ще умре и повече няма да го има. Той е обладан от трепета на борбата и това го изпълва с нови, неподозирани сили.

През 1873 г., когато пише „Изворът на Белоногата“, П. Р. Славейков публикува и една друга, не по-малко важна за обяснение на идейно-политическите му възгледи поема „Бойка войвода“¹. И ако „Изворът на Белоногата“ е завършеният израз на разочарованията на поета от резултатите от борбата за църковна независимост, както смята Тончо Жечев, то в „Бойка войвода“ е прокаран ненапускащият го никога възглед за необходимостта от решителност, смелост и себеотрицание, за да се увенчае борбата с успех. Но това е външният пласт на творбата. Другият е диспутът между Бойка и Стоян за различните начини на живот, за правото на жената сама да избира своя път. И мисля, че именно този втори пласт е основният, който носи идеята на поемата.

¹ Поемата е започната през 1853 г. Писана е 20 години и неизбежно носи следите на идейната еволюция на автора си. Първата ѝ част е печатана през 1873 г. в сп. „Читалище“.

Предполага се, че част от поемата е изгубена, и то точно онази, в която според твърдението на Пенчо Славейков Бойка на дело доказва решителността на думите си. Може би, но аз мисля, че и в този вид творбата е логически завършена — поне що се отнася до схващанията на П. Р. Славейков по т. нар. „женски въпрос“. Би трябвало да се ревизира досегашното разглеждане на поемата като любовно-романтична възхвала на безстрашието на Бойка. Защото Славейков ни показва не просто храбростта и душевната красота на българската жена, а доказва политическото право на жената да бъде наравно с мъжа. Ето защо не патосът е най-характерният белег на Славейковата песен. Или поне патосът (защото той все пак съществува) е организиран в посоката на една по-широка и прогресивна за времето си идея.

Поемите на Славейков обикновено са построени на принципа на диалога. Диалогичната форма е удобна за него, защото той няма за цел епически да пресъздава някакво събитие, а се стреми към идейни спорове, към защитаване на дадена теза. Така е и в „Бойка войвода“, така е и в „Изворът на Белоногата“. Бойка иска да убеди Стоян, че в борбата трябва да участвуват всички, защото е дошло времето на всеобщите действия. „Всички“ означава вече и жените. И не само защото Бойка е дъщеря на стар войвода и в жилите ѝ тече бунтовна кръв. Това би бил най-слабият аргумент. В споровете между героите на Славейков доводите са задължителни — опонентът трябва да бъде напълно убеден. И Бойка привлича най-силното си доказателство, най-верния критерий — смъртта. Изчерпала думите си, за да разбере Стоян колко много желае да бъде с него, тя се превръща в моралистка. Тя иска да живее и да умре красиво. Смъртта в битката е по-привлекателна от бавното тлеене в къщи, когато си в тежест на близките:

— Час дошъл мъртъв да паднеш,
де се по-лесно умира,
ако не тамо в войската?
Кога те болест снамери
в къщи на мирна постелка
и да не си още за мрене,
гледаш, че всички из къщи
скръбни и жални за тебе
ником поникнали и шават;
ако поискаш волица,
треперят и ти подават.
Роднини, виж, се изреждат
да идат да те наглеждат;
гледаш ги все се припазват,
за тебе кога приказват,
ниско те гледат и шушат.
Сепваш се и ти тогази,
трепнуваш от смърт пред време.

.....

Страшна е смъртта, Стоене,
кога я чакаш на легло:
буден я гледаш наяве,
дремнеш ли — нея сънуваш,
а то е сто път по-тежко,
по-грозно от смърт на войска.

Приведох този дълъг цитат, защото в него е нарисувана забележителна битова картина на гледане на болен — рядък случай в нашата поезия. Със свойствения си реализъм Славейков не е скрил нито една подробност; може би сам той се е страхувал от такава смърт. И може би затова и съдбата си е направила такава зла шега, като го е осъдила точно на такава дълго и продължително боледуване. Но има и нещо друго в цитирания пример — това е паническият страх от безличното, от ординерното. Бойка желае подвизи, за да умре красиво. Щом мъжът има право на такъв живот и на такава смърт, защо жената да е лишена от него? Ето последния, най-силния аргумент на Бойка (и на Славейков, разбира се):

Смъртна ли бъде таз рана —
ясна, засмяна душата
отведнъж тяло оставя
мъртво, но с слава покрито. . .
Всякога ѝ било ще бъде —
от живот слава по-честна.
От такваз участ блажена
що аз да бъда лишена?
Ако жена съм, не съм ли,
както мъжете родена?
Що да не мога, кат искам,
както тях и да умирам?
Само мъжът ли обича
домът си, още родът си?
Той ли е само тъй длъжен
за тях да лее кръвта си?

Бойка ли говори или слушаме гласа на дядо Славейков? Не са ли тези стихове продължението на публикуваната във в. „Македония“ през 1868 г. негова статия „Една дума и за жените“: „Таквоз едно явление е жалостното състояние и унизителното положение, в което се намерва жената спрямо мъжа в обществения живот. Многогодишното навикновение да гледаме жената в това низко положение за повдигането ѝ от това унижение като нарушение на своезаконните правдини на мъжа. А свикната и обръгнала на това си положение, многострадалната жена вижда ѝ се, като да е природно за нея и законно, и праведно, и то е ней хубаво, па в него гледа и да си остава все тъй оттикната, ограничена, затворена, лишена от правдини, неучена и вечна робиня на мъжа, неин мъчител в туй отношение.“ „Ако жена съм, не съм ли както мъжете родена!“ — тези думи на Бойка са цяла социална програма, срещу която възраженията са безсилни и безполезни. Щом всички ще умрем, защо да нямаме всички правото да се борим, да бъдем равни:

Смъртни сме всинца еднакво —
мъж ли, жена ли, веднъжки,
в бойно поле ил в къщи,
рано ли, късно ще мреме;
а като без смърт не може,
де се по-сладко умира,
ако не на бой с дружина?

Проблемът за живота в диалектиката на Бойка и на Славейков се превръща в проблем за смъртта — за достойната и знаменателната смърт. Ала поемата не е апотеоз на смъртта (или на героичната смърт, ако трябва да бъдем напълно точни). Тя е възхвала на духовната независимост, на свободата на постъпките,

на правото да правиш онова, което ще бъде от полза за всички. В този смисъл Бойка е вече една еманципирана жена, извоювала си равенството сама. Най-после поемата е не само призив за въоръжена борба, както неправилно се твърди в Академичната история на българската литература,¹ а поетическа защита на социални възгледи. Ако прочетем по този начин поемата, ще открием в нея едно неподозирано богатство на идеи и страсти, така характерни за Славейковата поезия. Тогава поемата ще заеме мястото, което ѝ се полага като произведение, изразяващо основните тежнения на своето време.

Мотивът за смъртта, срещащ се, общо взето, по-рядко в поезията на Петко Рачев Славейков, е един от мотивите, който определя идейно-художественото равнище на даден поет. Славейков не е успял да изчерпи мотива и понятието за смърт, както това стори след него Ботев,² ала той във всеки случай прокара пътя на следващите го литературни поколения. И тук той е родоначалник, откривател, учител. А какво друго би ни доказало по-категорично значението на Петко Рачев Славейков за българската поезия...

¹ История на българската литература. Т. 2. С., 1966, с. 331.

² „и смъртта ѝ там мила усмивка, а хладен гроб сладка почивка“ („До моето първо либе“).

ПУБЛИЦИСТИКАТА НА МАЙСТОРА

(110 години от рождението на Георги Кирков)

Дженто Василев

„Нищо не липсваше на неговата слава. Но той липсва на нашата.“

С тази оригинална мотивировка Френската академия прие някога посмъртно в своите редове великия Молиер.

Нищо не липсваше на неговата слава, но той липсва на нашата. Същите тези паметни слова можем да кажем и ние сега, когато припомняме жизнения и творчески подвиг на Георги Кирков в името на социалистическия идеал. Защото на него, на неговата удивителна личност наистина нищо не липсваше. Човек с огромна ерудиция и култура, с бистър ум и чисто сърце, дълбоко принципиален и кристално чист, общителен и човечен и в същото време непримирим и категоричен в отстояване на идейните си и морални принципи, проникнат от безгранична преданост към пролетарското дело и всецяло отдаден за тържеството на това дело, талант многостранен и лъчист, който разточително се раздава — всичко това е бедна регистрация на характерни черти и творчески данни на едно изключително явление в най-новата ни история. За пролетарската ни литература и публицистика в самия зародиш на социалистическото движение в България Кирков е онзи връх, извисил се тъй неочаквано щастливо, какъвто представлява само Ботев с неговото творчество в зенита на нашето Възраждане.

И днес още Георги Кирков продължава да стои в съзнанието на съвременниците все тъй жив и жизнен, да излъчва чар и вдъхновение, да привлича с невероятна нравствена сила, както са го запомнили неговите сподвижници и другари. И днес още не са изгубили своето значение думите на Георги Димитров: „Може смело да се каже, че и досега мястото на Кирков в нашата партия остава в значителна степен празно. Ние имаме редица талантливи дейатели, но никой от тях не можа напълно да замени нашия голям Майстор.“

Този дребен на ръст човек с външност на бохем и с дух на спартаец, с дълги спуснати до раменете коси и винаги с бастун в ръка, нервен и подвижен и цял изпълнен от воля за действие, цели двадесет и пет години ще внася с колоритната си фигура и развълнувано слово страст и оживление в партийните клубове и срещи, на митинги и демонстрации, в Народното събрание и на международни конференции. Неговата оптимистично-жизнерадостна натура ще импулсира и вълнува, многообразието и богатството на личността му ще удивляват свои и чужди, безкижната му трезва мъдрост ще поразява с точни и сигурни оценки на социален диагностик и леител. Кирков се слави с богатата си теоретическа подготовка на марксист, познавач на класиците и на съвременните социални теории, той следи развитието на обществената мисъл и гори в света на идеите. Но за него марксизмът не представлява догма, сбор от правила, които се прилагат автоматично

и шаблонно, а един жив творчески метод за изследване на действителността и оценка на обществените събития, незаменимо средство за борба. И тъкмо борбата за социализъм открива у него действителните му богатства: темперамента на борец и таланта на писател. В непрестанна полемика с различните противници се изостря и усъвършенствува неговото ораторско изкуство, поразяващата сила на публицистичното перо и безпогрешната точност на сатирата. Ако трябва с една дума да се характеризира жизненият път и творческо дело на Кирков, тази дума е борба. Борба от първите още дни на неговия съзнателен живот до последното му дихание; борба енергична и вдъхновена; борба в името на тържеството на социалистическия идеал.

Образът на Майстора е дълбоко и завинаги врязан в нашето съзнание като символ на поколение от хора мъжествени и чисти, отдали всичко за тържеството на своя идеал. Неслучайно Димитър Благоев изтъкваше, че ако Кирков бе живял в голяма страна, името му щеше да бъде записано в историята на международното работническо движение наред с имената на най-видните работнически водачи.

Историческите задачи, които стояха пред пионерите на социализма в България, ги принуждаваха да бъдат едновременно вдъхновени трибуни и делнични практики, да изпълняват най-различни задачи и поръчения в името на великата цел. Обаче примерът на Кирков в това отношение е наистина изключителен. Той е агитатор и пропагандист, артист и драматург, поет и белетрист, теоретик и критик, оратор и сказчик, организатор и политик. И все пак творческата област, която в най-висока степен поглъща силите и таланта на тази изумително сложна и кипяща личност — това е партийната журналистика и публицистика.

Колкото и своеобразна и сложна да е неговата личност, колкото и многостранна да е неговата дейност, публицистичното му творчество се откроява с особена релефност, оставя най-трайна следа от живота на Кирков, осигурява му място навек в революционните борби на българската работническа класа.

С това именно той започва. И с това дело — трудното и свързано с опасности дело на партиен журналист и публицист — ще остави завинаги името си в историята на партията, в съзнанието на поколенията и ще покаже, че публицистът трябва да бъде неуморен защитник на правдата и да гори с идеите на своето време.

* * *

През лятото на 1895 г. Георги Кирков се завръща от Виена в България и влиза в редиците на Работническата социалдемократическа партия.

Както по вътрешно предразположение, така и по възпитание и политическа подготовка, проникнат от дълбоко чувство към всичко, което засяга съдбата на народа, Кирков естествено клони към активния обществен живот и логично намира там своето място. Приятелството му с редактора на партийния орган вестник „Социалист“ Гаврил Георгиев става причина да поеме рано и завинаги най-верния за него път — пътя на партиен журналист и публицист. И още същата тази година започва да печата в партийния вестник свои статии, подписвани с псевдонимите Социалдемократ, Соц. дем., Гекир. По-късно по страниците на различните партийни издания ще се появят и другите негови псевдоними: Агасфер, Лукиан, Прометей, Марат, Спартак, Есхил, Критикус, Г. Богомилов, Д. Карловец, Марий, Г. Победоносец, както и инициалите Г. К. или просто К., с които се е подписвал. Но една голяма част, преобладаващата част от своите статии оставя анонимни, без какъвто и да било подпис. Така започва неговият път на гражданин, неговата политическа и творческа биография. От този момент нататък той ще принадлежи изцяло на своята партия, на нейната хуманна идеология

и сурова борба. И ще ѝ служи предано и талантливо до последния, буквално до последния ден на своя жизнен път.

Във вестник „Социалист“ Кирков работи като сътрудник, а след напушането на редакцията от Георги Бакалов той е привлечен като помощник-редактор на партийния орган. И през двете години на работа във вестника оставя тук повече от деветдесет статии, в които с ярки и силни черти е нарисувана картината на обществено-политическата, социалната и моралната действителност в България от онова време.

Кирков започва своята обществена и публицистична дейност в една епоха, изпълнена с динамика и противоречия, характеризираща се с ускорено развитие на икономиката на младата буржоазна държава и с бързо разслоение на социалните категории при всичките произтичащи от това положение конфликти и последици. Закърмен от ранна възраст в духа на Възраждането, развил се под влияние на идеите на руските революционни демократи, а по-късно оформил мировгледа си в средата на австрийското революционно работническо движение, Кирков логично намира своето място в редовете на Българската работническа социалдемократическа партия. Така в самото начало на своята дейност той има вече сигурен компас за ориентиране в сложната и постоянноменяща се обстановка на поелата устремен път на капиталистическо развитие страна, в бързо развиващите се обществено-психологически процеси. И още в първите дни на отговорната си работа като редактор във вестник „Социалист“ той проявява ясен поглед и верен усет към предстоящите задачи, сигурна стъпка по пътя на остри камъни път на зараждащото се социалистическо движение в България.

Разностранните интереси и богата теоретическа подготовка на младия партийен публицист, неговата страстна природа на непримирим защитник на правдата му позволяват да поставя под обстрел на своето бойко перо пороците на обществено-политическия живот в буржоазна България в един от най-динамичните и колоритни периоди от нейното развитие. А тези пороци са в изобилие. Благородното родолюбие на бащите е изместено от користното патриотарство на синовете. Буржоазните политически котеири никнат една след друга, но техните програми и техният морал си остават същите: да се доберат до властта и чрез властта да устройват себе си за сметка на народния труд. Ловки въжеиграчи и нагли демагози, насилници и спекуланти, развратители и търгаши — една цяла галерия от тъмни герои запълва сцената на обществената действителност в страната, разнася зловоние и обезвяра в светлите възрожденски идеали, за които само до неотдавна народът е отивал на бой и на смърт. В името и зад привлекателната фасада на Търновската конституция се вършат брутални беззакония, фалшивият буржоазен морал и методи на управление постепенно изпразват от съдържание понятията право и законност.

В своята статия „Изборите и българските буржоазни партии“ с благородно съдържан гняв Кирков изобличава лицемерието и моралното падение на партийните водители на буржоазията. „До каква нравствена развала са стигнали буржоазните партии у нас — пише той, — най-красноречиво свидетелствуват станалите преди малко градски и селски общински избори. Както винаги от 15—16 години насам, така и сега с тези избори буржоазните партии дойдоха още един излишен път да изнесат на пазар само своята политическа безнравственост и положителна некадровност да застанат на височината на нуждите и стремленията даже на съвременното буржоазно общество. Егоистични, жадни за власт и богатства, глухи и слепи към по-високи обществени устреми и по-широки хоризонти, те и този път можаха да извършат само едно, което те от години вършат, а именно да докажат, че за тях изборното право не представлява един първокласен държавен институт, към упражнението на който трябва да се пристъпва с всичката сериозност и добросъвестност, която той изисква, а една жалка комедия, която

без стеснение и срам можеш да разиграваш пред очите на цял народ, напълно гарантиран от опасната перспектива да бъдеш опънат за ухото и изхвърлен навън.¹

Една от най-ярките по своето политическо проникновение и острота статия на Кирков във вестник „Социалист“ е посветена на българския парламентаризъм, на неговата незавидна роля на модерен орнамент на дворцовата диктатура и прикритие на користните амбиции на властващи партизани. Тази статия по своя патос, по силата на внушението, по стилните и езиковите средства звучи като вълнуващ памфлет и е останала сред най-драгоценното в публицистичното наследство на нейния автор. Ето как започва тя: „Финита ла комедия! Избраниците на полицията вече напуснаха шумната столица и кофарът увисна на вратата на свещената сграда. Замлъкнаха пламенните речи и шумни ръкопляскания и „цветът“ на българския народ, уморен от тримесечна ползотворна деятелност, вече бърза да вкуси от сладостта на мирния живот на разкошното лоно на дълбоката и щастлива провинция. — Лек им път! Не ние ще хвърлим камък подире им; нека здравствуват, нека благополучно стигнат домовете си, за да се върнат до година при нас все тъй „бодри“ и „решителни“, както винаги! Те оставиха зад гърба си такива дела, които напълно заслужават думите, хвърлени върху им „от височината на трона“. В три месеца отгоре те обърнаха Народното събрание на истинска фабрика на закони. Ако се пресметне енергията, която те похарчиха само за вдигане на ръце, вярваме би се получила сума, която би била напълно достатъчна да приведе в движение цялата машинария на столичното електрическо осветление.“²

По времето, когато Кирков започва своя път на публицист, в българската политическа действителност доминират две буржоазни партии — либералната и народняшката, които дават и дълги години наред ще дават аромата на обществената атмосфера в България. И двете се представят за демократични, двете шумно прокламират принципите на законност, граждански мир и прогрес. Но и двете, по думите на Димитър Благоев, са шайкаджийски и насилнически; и двете се редуват на държавното кормило не за благо на народа, а за собствената си облага. Изминали са близо две десетилетия от тяхното създаване във възродената за самостоятелен национален живот страна и те са оформили вече своето лице и своите похвати, показали са на дело вълчатата си порода. Обаче нужна е политическа прозрачливост, за да се проникне през външната обвивка на едно обществено явление, да се смъкнат красивите етикети на шумно прогласените партийни програми и да се разкрие същността на нещата. И младият партийен публицист се заема с тази задача. Той не пропуска случай да посочи пропастта, която дели думите от делата на самозваните народни защитници и като истински народен трибун гневно клейми техните позорни дела и користни замисли. Така той идва до идеята за две статии, които може би следва да наречем статии-портрети на либералната и народняшката партия. И двете искрят от сарказъм, вълнуват с емоционалната си приповдигнатост и поразяват с точността на характеристиките. Искра ли човек да се запознае с Либералната партия и българския либерализъм, излязъл на шумното житейско поприще „с чужд паспорт, с паспорта на българската неопитна демокрация“, той трябва да прочете „Съдбата на либерализма у нас“. Там са дадени такива оценки, които оставят завинаги позорни петна. Ще цитирам една от тях: „Красивите звучни фрази и изкусно закръглените периоди за свободата, за равенството, за любовта и братството, тъй дълго разточавани по мегдани и вестници, най-сетне намериха своето съответствующе практическо приложение — в торбата, сопата и участъка. Интересите на масата рабо-

¹ В. Социалист, 18. IX. 1896.

² Пак там, 28. II. 1897.

тен народ, на плещите на който почива цялата държава, интересите на българската демокрация, грижите за напредък и култура — всичко това мина на заден план, а вместо него на сцената се яви никому ненужна династия, явиха се палати, сватби, разходки, салтанати и 150 милиона дълг напагон.“

Още по-суров и гневен е Кирков в другата своя статия, разобличаваща народняците и озаглавена „С кого имаме работа“. Ето как са характеризирани тук потомците на някогашните чорбаджии и турски мекерета: „Страхопъзльовци от най-долна проба, поплновковци и простаци, пред дивотиите на които стените на Ерихон би се обърнали на прах; ренегати, способни да се тътрят по корем до второто пристествие; дезертъори, готови при най-малък политически шум да избягат на месеца; и подрядчици, готови да глътнат цяла България в един ден; и легион службаци, които при думата „началство“ се преобръщат на пружини — ето пъстрия конгломерат, ето цялата умствено и нравствено парцалива сбирщина, която се нарича „Народна партия“.“

Във вестник „Социалист“ Георги Кирков работи две години и те ще бъдат достатъчни да добие перото му острота и името му популярност. Това е добър стаж и достатъчно време за интелигентния и теоретически подготвен марксист да се ориентира в сложната общественно-политическа действителност, умело да използва наблюдателния пост на централния партийен орган за вникване в същността и методите на действие на буржоазните партии, в коварните игри и замисли на двореца, в тогавашната международна обстановка. И да остави за този кратък срок още в зората на своето поприще едно наследство, което и по обем, и главно по неотразим ефект представлява истинско съкровище в революционната българска публицистика.

Но голямото свое дело на партийен журналист и публицист Кирков ще извърши малко по-късно, когато става редактор на новия орган на партията „Работнически вестник“. Георги Кирков и „Работнически вестник“ са едно органично цяло, тези две имена винаги са свързани и винаги ще напомнят подвига на един живот и примера на една светло знаме.

„Работнически вестник“ се създава по решение на I конгрес на Българската социалдемократическа партия, състоял се в Казанлък от 13 до 18 юли 1897 година. В своя „Принос към историята на социализма в България“ Димитър Благоев характеризира това решение като „най-важното дело на конгреса“. Съображенията за издаването на нов партийен орган са от принципиален и практически характер и те са развити по един блестящ начин от самия създател на вестника Георги Кирков.

Така на 5 септември 1897 г. в Казанлък излиза брой първи на „Работнически вестник“ и с това се слага началото на нов тип вестник, открива се нова страница в историята на българския печат. В този първи брой редакторът Георги Кирков пише уводна статия, която представлява програма на вестника и в която се определят по един категоричен начин неговите задачи: „Духовното съвествяване на българските работници от всички занятия и всеотдайната защита на техните целокупни интереси; постоянен подтик към просвета и класово самосъзнаване; немуморна проповед и насърчаване към взаимна поддръжка и задружна борба за извоюване на всички човешки правдини и пълно ограждане от произволни посегателства плодовете на честния работнически труд.“

Тази статия, цитирана след това многократно в партийни документи, в статии и речи на партийни дейци, завършва с думите: „Нашият вестник ще държи високо и непоколебимо свещеното знаме на народната свобода и във всичките си постъпки винаги ще има пред очи само интересите на честния обществен труд и неговата добре разбрана политика — политиката на българските работници.“

Това е обет, който наистина става знаме на вестника, и под това знаме ще минат поколения всеотдайни и мъжествени борци.

В Казанлък вестникът излиза две години подред, след което редакцията се премества в Стара Загора. Едва в 1900 г. по решение на Сливенския конгрес на БРСДП редакцията се установява в София и постепенно се утвърждава като пълноценен оперативен орган на Централния комитет на партията.

Под ръководството на темпераментния партийен журналист „Работнически вестник“ става истински масов народен вестник, страстен пропагандатор на идеите на социализма, агитатор и организатор на работниците и другите трудови слоеве от населението в борбата им за защита на непосредствените им интереси, трибуна за издигане на общественото съзнание и школа за практическа борба. В резултат на неговите усилия „Работнически вестник“ се превръща в най-търсения и любим всекидневен вестник в България и достига през военните години най-големия в страната тираж — 30 000 екземпляра.

* * *

Публицистичното творчество на Кирков в „Работнически вестник“ е своеобразна летопис на общественно-политическото и социално-икономическо развитие на България в края на XIX и началото на XX в., документ на борбите на възмемашата се работническа класа срещу нейните многобройни и разнообразни врагове и зложелатели — от монарха и буржоазните котерии до различните формации на опортюнизма. Едва ли бихме могли да намерим по-сполучливо и ярко изложение — научно аргументирано и емоционално наситено — за българската действителност през този период от Кирковите статии, бележки, памфлети — винаги актуални и целенасочени, винаги настъпателни и бойки. Това е оригинална история на съвременността, написана така убедително и популярно, че добросъвестният читател безрезервно приема мислите и заключенията на автора, лесно свързва прочетеното с фактите на заобикалящата го действителност. Органически свързан с конкретно-историческата обстановка, трезв реалистичен ум, Кирков непрестанно насища своето публицистично творчество с идеи и теми от бурно течащия живот, не пропускайки да претегли всяко ново явление на своя „червен кантар“.

Времето, в което Кирков пише и ръководи „Работнически вестник“, е изключително интересно, изпълнено с първостепенни исторически събития и социални сътресения. Това е епохата на трите руски революции — от 1905 г., Февруарската и Октомврийската, и годините на Балканската и Междусъюзническата война и най-сетне на Първата световна война. В същото време обстановката в България се характеризира с подем на работническото движение, с неговата организирана съпротива срещу буржоазните правителства и двореца и с идейното и организационно укрепване на партията на българските революционни марксисти в борбата срещу отклоненията от всякакъв вид и направления. В тази ситуация на партията се налага да решава голям брой задачи, да си служи с различни методи и средства, да съобразява своята стратегия и тактика с новите и бързоменящи се условия в страната и в Европа. Оттук идва необходимостта и в печата да се използват различни жанрове и форми, да се разработват множество теми и се взема отношение към най-различни актуални въпроси. Но главната причина за жанровото разнообразие и тематичното богатство на вестника се дължи не само на международно-политическите условия на епохата, но и на особеностите на политическата практика на партията и не на последно място на личните качества и възможности на редактора.

Цялостна, хармонично развита личност, Кирков притежава огромна култура, той е истински енциклопедист в най-добрия смисъл на думата. Неизтощимата му жажда за знание, разностранните му интереси и вродена интелигентност го издигат до върховете на тогавашната идеологическа и културна мисъл. По-

знавач на политическата действителност не само в България, но и в цяла Европа, той пише с размах и широк обхват на погледа, привежда примери от една многостранна действителност, подхожда към нея с погледа на икономист и социолог, прави философски обобщения, изпъстря своето публицистично творчество с багрите на разностранната си личност.

В сравнително по-ранния период на „Работнически вестник“ неговият редактор публикува редица статии, в които в достъпна и привлекателна форма разкрива основните положения на научния социализъм. В тях познатият вече от многобройните партийни сборки и събрания талантлив пропагандист на Марксовото учение изявява своите качества и в областта на печата. С една лекота, плод на основно познаване на материята, той пише статиите: „Що е социализъм“, „Същността на социализма“, „Работническата класа е революционна“, „Борбата“, „Разложение и съзидане“, „Буржоазия и пролетариат“ и много други. Тези статии, които звучат като задушежни беседи, имат съвършено точен адрес: българските работници и разоряващи се занаятчий. Те и сега не са изгубили стойността си като образци на популярно и увлекателно изложение на основните положения на марксизма.

Тематичният обseg на публицистичното творчество на Майстора включва и една област, на която сме свикнали да гледаме като на „костелив орех“ за всеки публицист — организационната тематика. Организаторът на партията пренесе своите усилия в тази насока и в печата. Най-важните моменти от живота и борбите на българските социалдемократи са намерили израз в неговите статии, кореспонденции, писма и бележки. Може би най-интересното сред тях са статиите „Предстоящият конгрес“ и „Нашите задачи“, както и поздравителното му писмо до XXII конгрес на партията.

Наистина в тези статии емоционалната приповдигнатост и картинно-образната тъкан, тъй характерни за друг вид произведения на Майстора, са отстъпили на заден план; за тях е характерна подчертаната деловитост на изложението, спокойствието на тона, простота и яснота на постановките. Но те са изпълнени с дълбоко съдържание, написани са на понятен и точен политически език и са представлявали изключителен интерес за дейците на партията.

Значително място в своето публицистично творчество Майсторът отделя на борбата с общоделците, с „широкия социализъм“, на различните други формации на опортюнизма в България — анархо-либерализма, прогресизма и т. н. В статията си „Какво става в нашите редове“ с научен поглед се разглежда опортюнистичната дейност на общоделците и на техния лидер Янко Сакъзов. В нея авторът, един от първите, идва до извода: „При такива условия всеки, и най-искренният апел към „единство“, което вече фактически е невъзможно, остава глас на въпиющ в пустинята. В такъв случай всяко желание добива превратно тълкуване, всяко благородно побуждение дава само нов повод за интриги и клевети. Остава само едно радикално средство — ампутацията. И колкото по-скоро, толкова по-добре.“

Опитите на опортюнизма да отклони българската социалдемократия от правилния път на класова партия и класова борба Кирков следи и подлага на безпощадна критика не само в наш национален, но и в международен мащаб. Най-показателен пример в това отношение е предговорът, който той пише към брошурата „Против широкия социализъм“ на Лагардел и Парвус, издадена от Георги Бакалов през 1903 г.

Под острото внимание на партийния публицист стоят не само вътрешнополитическите и организационно-партийни въпроси, не само задачите на пропагандата на социализма сред българските пролетарии. Запознат добре с развитието на марксистката мисъл в чужбина, с текущите задачи и проблеми на международното работническо движение, той пише статии, прегледи и кореспонденции,

в които прави анализ и оценки на различни факти и събития, дава солидно аргументирани изводи и заключения, умело свързва борбата на световното работническо движение с насъщните въпроси на българската социалдемократия. Двете му статии „Разпадането на интернационала“ и „Рождението на интернационала“ са блестящ пример в това отношение. В тях прозират вече идеите на Ленин, ехото на Великата октомврийска социалистическа революция в България. В тях Кирков-полемистът е в стихията си. „Интернационалът — пише той — като организация, като вътрешна и външна връзка между социалистическите партии престана да съществува; сега от него остава само една гола табела, зад която от време на време картинно се показват печалните образи на негово превъзходителство кралския министър Е. Вандервелд и на негово секретарско великолепие К. Хюисман.“ И по-нататък: „По тоя начин Интернационалът се превърна в нещо като манастир, дето социалистическите партии от време на време си даваха среща, за да се поклонят пред праха на Маркса, да очистят греховете си с някоя разтеглива резолюция и след това да се разотидат и продължат отново своята „практическа“ работа, разбира се, извън началата, положени от Маркса и против международния социализъм.“

Като делегат на партията на Третата Цимервалдска конференция в Стокхолм през 1917 г. Кирков изпраща до партийното ръководство и до „Работнически вестник“ редица кореспонденции, в които излага възгледите на представителите на Болшевишката партия по въпросите на мира, войната и революцията. В една от своите кореспонденции до „Работнически вестник“, под заглавие „На кръстопът“ (6. I. 1917), той заема открита позиция в подкрепа на болшевишката теза и на явна симпатия към Ленин. В следващите си кореспонденции се занимава в основни линии с предложенията и усилията на болшевишката делегация на този международен форум и неговата убеденост в правотата ѝ, неговата ориентация към Ленин става все по-очевидна. Представителят на тесняшната партия изобличава водачите на „независимите“ в международното социалистическо движение Кауцки, Хаазе и компания. „Бързам обаче да ви предупредя — пише той в едно от своите стокхолмски писма, — че Кауцки — Хаазе вече измениха на Цимервалдското решение. Те, види се, очакват русите да направят и тяхната революция, а след това вече Кауцки ще я обясни теоретически. . .“

Така Кирков с прозорливия си ум и открит характер на борец за действителни революционни позиции насочва партията към скъсване с „центристите“ и „независимите“ в международното работническо движение, които по думите на Меринг десетки години мъдруваха над всяка запетая от съчиненията на Маркс и Енгелс, а когато дойде време да приложат на дело тяхното учение, те се хвърлиха в обятията на собствената буржоазия. . .

В същата кореспонденция, като прави разбор на становищата на различните делегации, българският делегат още веднъж дава висока оценка на болшевиките и подчертава, че единствено те имат ясна позиция. Всички останали групировки „нямат нищо определено в главата си“.

Писмата и дописките на Кирков от Стокхолм, изпращани до ЦК на партията, до отделни ръководни дейци или до другарката му Тина Киркова, са едно блестящо доказателство за неговите аналитични способности и за умениято му да съчетава обстоятелствеността на изследователя с темперамента на публициста. Тези писма, за съжаление и досега непубликувани изцяло, представляват интерес не само от историко-политическо гледище, но и от чисто литературен аспект.

Все от поредицата публицистични произведения на международна тематика бих искал да посоча две, които показват не само явна оценка на съществуващата в навечерието на Първата световна война обстановка в балканските страни, но и едно политическо пророчество, което — уви! — се сбъдна. Това са статиите

„Часът на Балканите“ и „Безнадеждни безумци“. В първата от тях Кирков пише: „Кой ще излезе победител? Какви ще бъдат последиците за балканските народи? Каква съдба ги очаква след тая кървава разправа? Кой може да предскаже края, кой може да изброи жертвите, да измери злочестините и да разкрие бъдещето на тия Балкани — това вечно огнище на ежби, крамоли и кървави конфликти? Едно е ясно и несъмнено — балканските народи отиват към неизбежна катастрофа.“

И като се спира на задкулиските игри на българската буржоазия, авторът завършва с думите: „Да, безумство още царува в България и неговите опустошения не знаят граница! Обаче страшно и грозно ще бъде късното пробуждане!“

Сред произведенията на Майстора има известен брой статии, които е трудно да се причислят към една или друга област на неговия широк тематичен спектър. Това са работи с политико-философско звучене, в които обществените явления и проблеми се оцветяват с ярките тонове на ерудитската и житейската мъдрост на автора, оживени са от емоциите на една импулсивна натура, трактувани са в широк идеен план. В тях острата политическа оценка умело се свързва с ярка образност, с литературни асоциации и реминисценции; те дишат патос и гняв, съгрети са от пламтящото сърце на автора, озарени са от неговия светъл ум. Тези статии имат действена сила на художествено произведение, жанровата им характеристика ги причислява към есето и памфлета, те излъчват не само интелектуален респект, но и естетическа наслада. Това са творби, в които ерудития, патос и талант са органично вплетени и незабравимо отекват в съзнанието. И тъкмо тук Майсторът в най-висока степен е изявил многостранната си творческа натура, достигнал е максималното разкриване на своя публицистичен дар. Такива статии като „Наглостта на злодейците“, писана по повод убийството на Алеко Константинов, като „Днешната наредба“, в която се разглежда несправедливото устройство на капиталистическото общество, като „Борбата“, посветена на всепобеждаващата сила на човешкия прогрес — всички те са ярък връх не само в творчеството на Майстора, но и в достиженията на партийната журналистика и публицистика.

Майсторът е автор, чиито произведения не се поддават на строга жанрова класификация, чужди са на каквато и да било жанрова догматика. Но има една област, в която той се чувства винаги и през цялата си творческа работа в своята стихия — това е политическата оперативна статия. Страст, полемичност, острота на атаката, научна аргументация и емоционален заряд и заедно с това верен усет и трептящо чувство за актуалност — всичко, което е нужно на политическия публицист да развълнува и раздвижи своите читатели, у него е в една щастлива синтеза. Още във вестник „Социалист“ той показва истинските предпочитания на творческата си природа, още там оставя образци на актуална политическа публицистика. Но тук, в „Работнически вестник“, а заедно с това и в други партийни издания, той пише десетки статии, които отразяват страстния и силен темперамент на журналиста-боец и които остават завинаги в златния фонд на българската политическа публицистика.

На дивашките методи на управление на буржоазните партии Майсторът посвещава цяла редица статии, проникнати от гражданска смелост и вънление, искрящи от хумор и сарказъм, изпълнени с точни характеристики и верни прогнози. В статията „Произволът е всичко“ в съгъсени краски и саркастичен тон е показана атмосферата на произвол, „който запълва всичко, който е една система, прилагана с такова постоянство и ревност, каквито рядко се срещат под слънцето“¹. Поискате ли да проникнете зад кулисите на тази система, да разпознаете

¹ Раб. в-к, бр. 47, 31. II. 1898.

пружините на организираната експлоатация в буржоазна България, прочетете статиите „Днешната наредба“ или „Кой пие, а кой плаща“.

В навечерието на Първи май Кирков пише статия, в която прави равностметка на усилията за организиране на бойните редици на пролетариата и отправя предизвикателни думи срещу буржоазията: „Страхът — това е днес стихията на господарската класа. Всяко едно незначително движение в лагера на организирания пролетариат я кара да трепери; всяка една невинна манифестация я хвърля в ужас. Навред тя вижда само съзаклятия, бомби и кръв. Пита се, какво свястно и човешко може да се очаква от една обществена класа, изпаднала в подобно положение. Разбира се, че нищо свястно. Такава класа е вече на път към прогресивна парализа на мозъка и с нея трябва да се постъпи като с една бъдеща по-койница.“¹

А като четеш „Монархизмът“ или „Княжеският рескрипт“, не може да не възкликнеш от удивление: тъй майсторски и смело е разобличена противонародната и демагогска политика на Фердинанд.

* * *

Препрочитайки сега отново публицистичните произведения на Майстора, ние се влияваме навярно не по-малко от неговите съвременници: историческата дистанция не е принизила техния интелектуален и емоционален ефект. Едно творчество, на което сме свикнали да гледаме като на нещо бързопреходно, свързано с текущия момент, живее и завладява дори сега, след няколко десетилетия, звучи като бойна тръба, която буди и зове, води напред в боя.

На какво дължи това свое дълготрайно въздействие, съвременното си звучение и неповяхваща младост публицистиката на Кирков?

Вяра в тържеството на великото и право пролетарско дело, вяра гореща и непоколебима, недосегаема от делничните грижи и несгоди, от временни неуспехи и поражения; вяра вдъхновена и вдъхновяваща — ето я първата нейна характерна черта. И толкова по-удивляваща е тази вяра в една епоха на пробуждане и първи опити за самоосъзнаване на работническата класа, в едно време на политически канибализъм и бясна надпревара в трупане на богатство. Тази вяра не напуска вдъхновения майстор на перото дори пред самия му смъртен час, когато той пише от легло поздравителното си писмо до XXII конгрес на БРСДП (т. с.):

— Дълбоко скърбя, че поради тежък недъг аз съм възпрепятствуван да се явя на поста си и да изпълня дълга си пред партията в този важен исторически момент. Но аз събирам сили, за да ги дам с радостна готовност в пълна услуга на нашето велико дело, което изчерпва смисъла на съществуването ми и което единичко ме крепи в дните на страдания между живота и смъртта.

Но вярата на Кирков в „нашето велико дело“ не почива на интуитивно долавяне на бъдещото, на социален романтизъм и на чувството на естествена човешка симпатия към борбата на слабите и онеправданите. Тя е изградена върху солидна научна основа, проникната е от теорията на марксизма, укрепена от познаване законите на общественото развитие и от практиката на борбата на работническата класа. Кирков основно познава произведенията на класиците на марксизма, той е един от най-просветените марксисти не само в България, но изобщо на своето време и вижда фактите и явленията в светлината на историческата перспектива, оценява ги съобразно законите на общественото развитие.

И все пак тайната на необикновеното обаяние и сила на Кирковата публицистика се дължи преди всичко на неговия талант на роден журналист, който с цялата си психологическа и нравствена нагласа, с природния си жив и остър инте-

¹ Раб. в-к, 18. I. 1898.

лект беше създаден именно за това поприще. И цяло щастие за него и за партията беше това, че той попадна рано в него. И чрез него беззаветно отдаде на българската работническа класа, на идеите на социализма своята високоразвита личност, богатствата на своя ум и знания.

* * *

Необходимостта от диалектическо единство между форма и съдържание, която се поставя при произведенията на художествената литература, се отнася с не по-малка строгост и за работите на публициста. Идейната насоченост и дълбоко политическо съдържание на различните публицистични произведения трябва да се съчетават с подходяща форма, защото от формата зависи не само идейното внушение, но и естетическото звучене на творбата. Умело въведените образи, използването на повишен емоционален тон и на оригинални конструкции на синтаксиса, богат изразителен език — всичко това съдействува за поживото и убедително разкриване на политическите възгледи на автора, както и за по-цялостно и пълноценно въздействие върху читателя. И колкото повече изразни средства е включил публицистът в своя творчески арсенал, колкото по-майсторски борави с тях, толкова повече неговите произведения добиват ефекта на художествената литература. Луначарски в своята известна статия за Чернишевски казва, че голямата част от публицистите в същото време са и художници.

Обикновено когато четем статиите на Майстора, увлечени от дълбочината на съдържанието, не забелязваме литературните им качества: силата на идеята е изместила на втори план очарованието на формата. Но благодарение именно на формата, на цялата гама от стилистични и езикови средства, тъй грижливо подбрани и споени в изложението, се получава впечатлението за неотразимата сила на идеята. Всяко негово произведение е дълбоко промислено, композиционно завършено, фактологическият материал е организиран и стегнат, изразните средства добре намерени и поднесени с чувство за мярка. Вниквайки в публицистиката на Кирков, в нейните изразни средства, речник, интонация, в езиковото ѝ богатство и в нейния образен свят, ние се убеждаваме в огромната възискателност на създателя ѝ към формата. Към правотата на своята идеология, към непоклатимата си логика и точност на политическите оценки той прибавя и магията на литературната реч. Така неговите статии притежават не само първокласно политическо значение, но и високи литературни достойнства.

Благодарение на множеството спомени, писма и документи ние можем да се запознаем с някои моменти от творческия процес, да надникнем в творческата лаборатория на Майстора.

Разбира се, тук първоначалният момент, както при всеки творец, е замисълът. И това, което веднага трябва да се подчертае и което предхожда всякакви други квалификации за партийност, е пряката обусловеност на замисъла от актуалните партийни задачи. Тази органична връзка между творческа изява и политическа практика се чувствава при прочитането на която и да било статия. Майсторът пише само за това, което представлява актуален и важен момент в развитието на обществената действителност, което е било потребно за нуждите на партията, за интересите на работническата класа. Цялото негово богато публицистично наследство е блестящ пример и доказателство за съдбовната връзка между литературно творчество и практическа дейност, между творец и партия. То е заедно с това достоверна илюстрация на общественно-политическата и моралната действителност, към която авторът се отнася от позицията на активен участник.

Замисълът, роден в огъня на борбата, е готов и статията бързо излиза изпод перото на автора. В това отношение — за мигновеното осъществяване на творческия замисъл — има редица спомени, които показват един необикновен сръ-

чен и темпераментен творец. В спомените си за съвместната работа с Кирков в „Работнически вестник“ старият социалистически журналист Петко Величков пише:

— Обемистите материали не бяха по нрава и навика на Георги Кирков. В редакцията той пишеше само за „Работнически вестник“. Това биваха уводни статии и отзиви, последните най-често от полемичен характер. Фейлетоните, в които изливаше неизчерпаемостта си остроумие в казанлъшкия и старозагорския период на „Работнически вестник“, сега бяха изоставени. Георги Кирков пишеше на малки възтесни листчета. Почеркът му бе с отвесни букви, обработен, красив, четлив и не създаваше затруднения на словослагателите. Когато започваше да пише, тананикаше си някоя песен. Често в увода на започнатия ръкопис на отзив или статия не му допадаше търсената фраза. Тогава гравваше в шепата на лявата си ръка листчето, смачкваше го и го захвърляше. След това обаче отново се увличаше в работата и написаното изпод перото му излизаше умно и остроумно. Завършил писането, Кирков току ще рече: „М-да, значи готово“, и търси човек, по когото да изпрати ръкописа в печатницата.¹

А и сам Майсторът свидетелствува за „бързото“ си перо. В своите спомени за времето, през което той работи още във вестник „Социалист“, Тина Киркова пише: „През 1897 година, месец февруари, Кирков дойде с две шпалти от вестника и каза: „Аз диктувах статията си в печатницата и докато я отпечатах, дойдох да прегледам тези коректури.“ — И добави: „Аз не пиша статиите си, а ги диктувам: направя си план в главата и — готово.“

Значи ли това, че Майсторът е подготвял своите статии прибързано, че е употребявал незначителен труд при написването им, че е скорострелен автор? Такъв възкрателен към другите и към себе си човек, творец с ясна и логична мисъл, доведена до съзнанието на читателя с цялото богатство на изразните средства на публицистичното изкуство, не би могъл да остави дълбока следа без сериозна подготвителна работа. Но тази подготовка, това „узряване“ по всичко изглежда е ставало при оформянето на замисъла, при изграждането на идеята. И оттук нататък авторът разчита на своята богата ерудиция, на творческия опит и на своята дълбока ангажираност с действителността, която предлага не само изобилие от въпроси, но и сама подсказва пътища и средства за творческа реакция. По този начин логичността и плановостта на изложението са резултат на логичността и плановостта на мисленето на автора. И това, което оставя впечатлението за импровизация, за писане „експромто“, на един дъх, то е фактът, че у Кирков творческият процес протича с изключителна интензивност.

Друг основен момент в творческия процес е композирането на произведението. С анализа на която и да е работа на Кирков да се заемем, ще ни направи още от пръв поглед впечатление нейната завършеност и яснота на изложението, резултат преди всичко на един добре промислен план. Кирков избягва орнаменталните елементи, той преминава направо към същността на темата, заема се непосредствено с анализа на фактите и с полемика с противника, като свързва всички поставени въпроси по такъв начин, че статията звучи като органично споено цяло. По този начин мислите на автора, неговите доказателства, идеята му, вплетени в една стройна композиция, придобиват особена сила на въздействие и лекота на възприемане.

* * *

Една от най-съществени особености на публицистичния стил на Майстора е полемиката, полемичният тон. Като изключим произведенията с чисто организационна и пропагандистка тематика, при които самите задачи предполагат

¹ Сп. Български журналист, 1959, бр. 3.

експликативност и съдържаност, цялото му останало публицистично творчество е наситено с полемика. Статиите са оживени от шеги и остроты, от неочаквани обрати на речта, от народни изрази и пословици, населени са с ефектни образи и картини, асоциацията на които води до присмех и присъда над противника. Иронията и сарказмът са употребени като най-сполучливо средство за емоционално-образна оценка на социални групи и личности, които играят роля в дадения исторически момент. В полемичните статии на Майстора остротата на оценките, експресивността на образите, емоционалната наситеност на езика са доведени до виртуозност. При това полемиката не противоречи на фактите; обратното — авторът изцяло се базира на тях и на техния анализ. Цялата несъкрушима аргументация е въодушевена от едно великолепно чувство на политическо и историческо превъзходство, което дава криле и което заразява и увлича.

Прицелът на тези къси, стегнати и пълни със страст творби е многопосочен — народняци, либерали, демократи, радикали, цялата система на политическа и нравствена поквара, която предизвиква рефлекс на отвращение. Някои са проникнати изцяло от полемиката, тя представлява основата им. По саркастичен тон и по литературно умение те са блестящ пример на политически памфлет, чийто родоначалник в пролетарската ни публицистика е именно Кирков. В тях авторът поставя противника в положение на пълно отрицание, неговият гняв е суров и безпощаден. Такава статия-памфлет е например „С кого си имаме работа“, в която ювеналовският камшик на публициста плъщи с огромна сила и размах върху гърба на т. нар. народна партия. „Едно само обстоятелство ни вълнува и то е защо в борбата си с нас г-н Стоилов употребява изключително полицията? Где му е „народът“, с доверието на когото той бил разполагал? Где му е грамадната партия — естествената наша противница, Народната партия, на която той е шеф-пълководец? Защо тя не излезе да дели мегдан с нас, защо тя в лицето на своето „порядъчно и честно“ не се яви на житейската сцена, а се крие по дупките и тъмните къшета? Защо тя сама не излезе на открита и честна борба с нас, ами праща вместо себе си стражари?“¹

Когато разглеждаме полемиката у Георги Кирков, нужно е още да изтъкнем нейния активен, настъпателен характер. Никога този автор не изчаква нападение от страна на противника; той винаги пръв влиза в боя, нанася бързи и смели удари, като изявява своята воинствуваща партийност и своята темпераментна, активна природа. Майсторът е далеч от безстрастното обективистично изследване, чужд е на кабинетния академичен стил, у него няма и следа от поведението на онези практични съчинители, за които най-добрата тема е някоя общоизвестна истина. Публицистът цял е потопен в съвременната му действителност, в „злобата на деня“ и не може да остане равнодушен пред нито един порок и пред нито едно злодеяние. Затова и патосът на непримирим борец изпълва цялото му творчество.

Полемичното изкуство на Майстора изигра неопенима роля в борбата на партията на тесните социалисти срещу нейните различни и многобройни врагове. Тази неукротима полемична страст, с която е проникната неговата публицистика, ще остане основен белег в творчеството на голям брой пролетарски журналисти и публицисти, редица от които по-късно, в годините на монархо-фашисткия терор, заплатиха с живота си правото да кажат истината.

Именно полемичността, страстното и активно отношение към съвременността е големият урок на Майстора. В това отношение неговото творчество има не само литературно-историческо значение, но представлява актуален интерес с оглед решаването на практическите задачи на социалистическото строителство.

¹ В-к Социалист, 7. III. 1897.

Полемичността в най-висока степен съдействува за привличането на емоциите в сложния процес на публицистичното творчество. Но за Кирков, човек по природа емоционален и темпераментен, това средство не идва по външен, изработен път, то естествено извира от самата негова природа. В неговите писания има логична аргументация, неопровержими доводи и точни политически оценки, адресирани не само към разума на читателите, но и към техните чувства. Само така те добиват онази завладяваща сила, която произвеждат творбите на големите майстори. Енгелс казва, че революционната публицистика трябва да наелектризира пролетарските маси. Спомените на съвременниците и другарите на Кирков говорят именно за подобен ефект на неговите статии.

Без човешки емоции не може да има порив към истината и още по-малко борба за тържеството на истината. Оттук произтича и грижата на Майстора към емоционалната страна на словото. Неговата реч е една вълшебна сплав от логически аргументи и пламенни чувства — ту гневни и презрителни, ту възторжени и призивни, една чудотворна амалгама от остър интелект и пламенно сърце. Емоциите придават на неговите статии не само изразителност и живот, те заедно с това съдействуват за по-лесното възприемане от страна на читателя на сложни теоретически и политически въпроси. И особено силно звучи емоционалният тон в онези статии, в които авторът разобличава конкретни беззакония и актове на насилие, в които зове за съпротива и борба. Такава е статията „Пред прага на революцията“, в която се взема повод от полицейски своеволия по повод на народни митинги срещу закона за десетъка и се отправя призив за борба.

* * *

Но това, което завинаги ще остане забележително, уникално в българската пролетарска публицистика, то е езикът на Майстора. Всички негови статии, бележки, памфлети са написани ясно и леко, образно и свежо и в същото време просто и достъпно за обикновения работник. Неговата реч е изпъстрена с народни поговорки и сентенции, с научни термини, които не звучат преднамерено, и с думи от улицата, които идват тъкмо на място, за да детайлизират мисълта и чувството на автора. Той казва „чапкъни“ и „хаймани“ и читателят веднага разбира, че именно такива са тъмните либералски политикани от епохата на първоначалното натрупване на капитала. Той произнася характеристиката „партия на злодействата и подлостта“ и веднага става ясно, че иде реч за народняците. Той пише: „Идеалите на българската демокрация не могат да бъдат нито гладката фраза, нито неокастрената сопа“ и впечатлението е, че стрелите на политическия сарказъм тук са насочени едновременно срещу народняци и либерали.

Мнозина са разглеждали публицистичното творчество на Кирков, неговия език, сочили са го за пример на партийните агитатори и журналисти. Тук ми се иска обаче да приведа характеристиката на големия буржоазен публицист и общественик Симеон Радев, който е написал незабравими редове за езика на Майстора. В студията си „Политическото красноречие в България“ той казва:

— От дълги години Кирков проповядва словото на Маркса сред българските пролетарци. . . Но неговата слава се пръсна широко, откакто той очарова една законодателна сесия със своя остър ум, с ирония, която често пъти прашаше по адрес на буржоазията една остра стрела, едно игрословие. Това, което се нрави у Киркова, това е преди всичко едно чудесно самообладание, което взема добродушни наглед форми. После неговата реч е единствена в нашата литература, безподобна: тя е една невероятна, при това безкрайно приятна смес от научно звучащи социалистически фрази, употребявани без педантизъм, сякаш са един вид иронично извинение, от популярни остроуми, от литературни цитати, от пословици, от басни, от притчи, от думи, които са взети от кафенетата, от термини,

които се срещат само в специалните съчинения, нещо шарено, живописно, дяволито, умно, почти всякога весело. Никога един социалист не е давал на буржоазията внушение за самоубийство по тоя приятен начин, по който я увещаваше гражданинът Георги Кирков. Когато той се явяваше на трибуната, депутатите си разтваряха душата, за да се смеят, и в залата настъпваше празник. . .

Човек широко образован, запознат с най-значителните произведения на обществено-политическата и художествената литература на своето време, Майсторът е усвоил в своята публицистична практика богат арсенал от езикови средства. Но той — от първата до последната своя статия — остава чужд на академичното писане, както остава чужд и на обективистичното бездушно отношение към действителността. Основа на неговия речник е съвременният литературен български език с явни влияния на народните елементи. С това и още със съзнанието, че пише за работници, за хора с ограничено образование и култура, до съзнанието на които трябва да доведе сложни понятия и мисли, се обяснява и демократическият характер на неговия език.

Сред богатството от лексически средства на Майстора може би най-ярко се налагат епитетите. В публицистичната практика тези езикови средства са неизбежни, те правят характеристиките и оценките по-нюансирани и точни, детализират ги, изясняват и уточняват мисълта. Но у Кирков те имат не само своето традиционно предназначение: по своята ефективност и неповторимост епитетите издават и самия автор. Къде например, ще срещнете такива колоритни определения като „излъган лъжец“, „сладки илюзии и горчиви разочарования“, „мрачни звънарници“, „охолни тунеядци“ и др. С какво чудесно чувство на ирония се произнася Майсторът за идеологическите построения на водача на общоделците Янко Сакъзов, наричайки ги „теоретически майстори“. Или с какъв сарказъм е пропита неговата характеристика на шефовете на партизанските котерии — „мерзки апостоли на политическия разврат“, след които вървят „ураджийски тъпци и плащани демагози“. Все по адрес на общоделската партия и нейната политика той оставя незабравимата оценка „социалистически радославизъм“. Политиката на либерали и народняци е заклеямена като „възмутителен грабеж“, „нечувана експлоатация“, „политическо фокусничество“, а тяхното знаме — като „опърпан байрак“.

Чистият, общо взето, литературен език на Кирков е изпъстрен на места с турски думи, изрази и пословици, които сполучливо се свързват с разглежданите явления и личности. Турцизмите и досега си остават в нашия език в редица случаи като особено ефектни помощни средства за нюанс и подсилване на дадена характеристика и Майсторът добре знае тяхната цена при употребата им както в публицистичните, така и най-вече в своите сатирични произведения. Така например за водачите на партийните котерии той често използва колоритните понятия чапкъни, пангалози, шарлатани, кепазета, калпазани, а техните шумни публични прояви определя като гюрулгии, гъзбояджилъци, патардии, дандании и дунанми.

Употребата на турцизми се дължи, разбира се, на многовековното влияние на чуждестранния владетел и то се чувства в произведенията на редица още писатели и публицисти в следосвобожденския период. Но при Кирков има една особеност: употребата на турцизми в неговите произведения не е една непреодолима стихия, а преднамерено използвано оръжие за постигане на определена цел. Докато в публицистичните работи от ранния и по-късния период на неговото творчество наличието на турски думи и изрази е сведено до минимум, те едва се забелязват, то сатиричните работи са колоритно изпъстрени с турцизми — отделни думи, изрази и сентенции. Очевидно авторът добре познава ефекта на употребената на място турска дума, и то в онова нейно звучение и смисъл, с което е влязла в българския речников фонд и с които най-често се използва в

народния говор. Голямата част от „хумореските“, пък и останалите сатирични къси произведения са написани на разговорен език, авторът им съзнателно се придържа към народната лексика, като има пред вид адреса на тези свои творби. Доближаването до практиката на народния разговорен език създава по-близък контакт с читателите, прави идеята на произведението по-близка до народното съзнание, подчертава интонацията на автора и акцента на мисълта, повишава ефекта на неговото слово.

В езика на Майстора се срещат и чуждици от западен произход. Очевидно общуването с чуждестранни политически личности и трудове не е останало без влияние, но то е неизбежно: сложната научно-теоретическа материя, с която често борави авторът, не може да мине без употребата на термини с международна употреба без риск да изпадне в езиков вулгаризъм. Остатъци от църковнославянския език също така се използват за нюансировка, за придаване в най-чести случаи на иронична атмосфера, за осмиване на някои дейци. Така в неговия език ще срещнете думи от рода на подобострастен, достолепен, единосъщна, помазник, преизрядно, zelo, преподобен и др.

Но очевидно най-голяма слабост има Майсторът към русизмите. Буквално във всяка негова статия ще срещнете руски думи. Авторът от млади години е свързан с руския език и той до края на творчеството ще му служи като словарен източник.

Сравненията също така са често употребявано средство в езика на Майстора. Някои от тези сравнения са останали като незабравими образни характеристики в нашата политическа история. Така например като критикува нелогичната позиция на общоделските лидери Кр. Пастухов и П. Джидров по въпроса за целта и средствата на БРСДП, той ги нарича „щъркел, който стои на един крак“, т. е. те признават целта — социализма, но не и средството, което води към тази цел — класовата борба.

В статията „Свещеният съюз“, в която се разкриват действителните взаимоотношения между монарха и буржоазните партии, Кирков е оставил друга паметна характеристика: „С течение на времето националните идеали преминаха всецяло в ръцете на монарха, а българската буржоазия и нейните партии останаха да играят ролята на тъпанари.“¹

Майсторът характеризира т. нар. републиканци като „таласъми на сливенските чешми“ и това наименование ще им остане за дълги години. Той нарича писанията на либералските величия „глупости, дебели, като стълбовете на Соломоновия храм“; либералска България — „страна на качамака и сарданапалските салтанати“, а старите либерали от фейлетона „Възкръснала“ смешно фъфлят „като преяли гъски и набожно свиват устни като препили калугерици“.

* * *

И досега, близо шест десетилетия от смъртта на Кирков, липсва едно цялостно научно изследване на неговото публицистично наследство. Отделните, макар и многобройни вестникарски статии и бележки, спомените на съвременници и съратници по дело и перо, мемоарите за оная бурна епоха — всичко това, колкото и интересно да е, не може да обрисова цялостно образа и делото на ненадминатия и досега партиен журналист и публицист. Липсва това изследване, което да покаже неговото публицистично творчество не фрагментарно, а като единно цяло, свързано неразделно с развитието на обществения

¹ Раб. в-к, 18, 19 и 26. I. 1914.

живот, обусловено от еволюцията на основните идеи на времето. Липсва ни труд, който да разглежда научно проблемите на тематичното и жанрово богатство, езика и стила на Майстора като публицист.

А колко ни е нужно да познаваме рицаря на печатното слово на партията, да се учим от него на вечно живи и вечно потребни добродетели — на любов и преданост към идеите на социализма, на готовност да ги отстояваме с чиста съвест и пламенно сърце, да бъдем винаги близо до народа и неговите стремежи и вълнения.

ПАТРИАРХ ЕВТИМИЙ И АГИОГРАФСКАТА ТРАДИЦИЯ В СРЕДНОВЕКОВНАТА ЛИТЕРАТУРА

(650 години от рождението му)

Климентина Иванова

Всички изследователи на т. нар. „високи“ жанрове в старобългарската литература отбелязват, че агиографията и ораторската проза като жанрови явления не само се оказват изключително продуктивни, но са особено типични за средновековния тип художествено мислене. В тяхната структура се отразяват всички промени на естетическия вкус, а в съдържанието им се откриват ценни извори за историята на нашия народ.

Като правило в центъра на интересите към агиографията стоят житийно-пагениричните творби на Евтимий Търновски. Те се изучават в най-различни аспекти — от строго езиковедски до теоретико-литературни.¹ Въз основа на направените досега проучвания биха могли да се обобщат някои изводи за литературното дело на Евтимий, а също така да се поставят въпроси, които са разглеждани по-бегло или са засягани само периферно.

Интересуващите ни въпроси по същество се отнасят към един проблем — какво е мястото на Евтимий като творец на агиографски произведения в историята на агиографския жанр. Какво ново внася той в житийната традиция и с какво се откроява сред съвременниците си така, че да заслужи онази оценка, която му дават неговите следовници: „По-добре слънцето да беше угаснало, отколкото да замлъкне Евтимиевият език.“

Всеизвестно е, че всеки творец отразява своята епоха или по-точно — нещо от духа на своята епоха. Това „нещо“ може да бъде по-цялостно или тясно, да се докосва до същността или да „сече“ перифериите, да маркира затихващи, кулминиращи или едва начеващи процеси. Ако трябва да характеризираме най-общо отношението на Евтимий към времето, което го вмести в хронологически, то той може да бъде определен като личност — аналог на своето време. Мястото на неговото дело в културното развитие е адекватно на мястото, което XIV в. заема в историята на Югоизточна Европа. Това последно в многовековната византийска цивилизация столетие обобщава нейните най-типични черти. Обществени и духовни явления, които са ни познати от началния период на византизма и са по-

¹ К. Радченко. Религиозно и литературно движение в България в епоха перед турецкото завоевание. Киев, 1898; П. А. Сырку. К истории исправлений книг в Болгарии, вып. I, СПб., 1898; Хр. Попов. Евтимий, последен български патриарх (1375—1394). Пловдив, 1901; В. Сл. Киселков. Патриарх Евтимий. С., 1938; E. Turdeanu. La littérature bulgare du XIVe siècle et sa diffusion dans les pays Roumains (—Travaux publiés par l'institut d'Etudes slaves, XXII). Paris, 1947; История на българската литература. Т. I. С., 1962, с. 285—306 и статиите в сб. Търновска книжовна школа. 1371—1971. С., 1974.

лучили в различна степен развитие през отделни исторически моменти, през XIV в. се възбуждат с изключителна интензивност. Преди да изчезне като географско понятие, Византия подготвя свое, невеществено наследство, довежда до край специфичните форми, в които се отличава византийското художествено мислене, сключва кръга на културното си развитие, като се връща към първоизвора.¹ И, както показват редица изследвания в последните години, в модела на византийската духовност от XIV в. се наблюдават процеси, свидетелстващи за подготвящо се (но не настъпило!) изменение в светоусещането на средновековния човек.² На мисловно и психологическо ниво тези процеси се изразяват в хипертрофия на собствено византийските черти в този модел — на първо място в подчертаното индивидуално начало на „богопознанието“, в теологически и философски обосноваването на взаимопроникване на човешкото и божественото, в мистически обусловеното апофатическо богословие.

Казаното тук засяга не само Византия. То се отнася и до страните в нейната сфера на влияние, особено България, която от включването ѝ в християнската цивилизация играе роля на културен посредник между византизизма и славяните. И наистина в духовния живот на всички балкански народи през XIV в. водещо място заема монашеството — типично средновековна институция, а „идейното течение на века“ — исихазмът³ е преди всичко едно възбуждане на най-крайната, най-специфично източната практика на православие. Тази практика от самото начало съществува (повече или по-малко изолирана в отделни региони и през отделни периоди), но никога преди това не е била господстващо направление, свързано с държавната власт, нито е влияло върху цялостния обществен живот и върху облика на културата.

При тази обстановка Евтимий Търновски се оказва — с личното си и обществено битие — в самия център на напрегнатия духовен живот. Той е монах и исихаст и именно като такъв проявява изключителна политическа активност; подобно на византийските си съидейници той е овладян от патоса на църковно устройство и на борбата за вътрешно единство на православната църква.⁴ Цялата творческа дейност на Евтимий Търновски носи обобщаващия характер на епохата и в това отношение неговата фигура се откроява сред съвременниците

¹ Терминът „развитие“, приложен към византийската култура, трябва да се възприема съвсем условно. Както отбелязва С. С. Аверинцев, „ако разглеждаме цялото византийско хилядолетие като една велика епоха в историята на културата, ние ще бъдем поразени от пълното отсъствие на нещо подобно на плавна траектория, движеща се от зараждането на стила към неговия разцвет, а след това към упадък“. По дълбоките и верни наблюдения на същия автор „най-обобщаващите, най-класическите парадигми на „византизизма“ са били дадени на Византия още преди окончателното ѝ формиране.“ — С. С. Аверинцев. Западно-восточный генезис литературных канонов византийского средневековья. — Сб.: Типология и взаимосвязи средневековых литератур Востока и Запада. М., 1974, с. 152 — 191.

² Преди две десетилетия върху тези процеси обърна специално внимание Д. С. Лихачов, който въведе термина „източноевропейско предвъзбуждане“, за да обясни същността на т. нар. „второ южнославянско влияние“ и исихазма — негов идеен източник. Срв.: Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России; Человек в литературе древней Руси. Москва — Ленинград, 1958; Предвозрождение на Руси в конце XIV — первой половине XV века. — Сб.: Литература эпохи Возрождения и проблемы всемирной литературы. М., 1967, с. 136—182, и в други трудове от същия автор.

³ Това е същността на учението, изложено от теоретика на исихазма Григорий Палама (за божествената същност и божествените енергии), предизвикало ожесточени спорове и в крайна сметка възприето в православната догматика. Подробно за Григорий Палама с изчерпателна библиография за неговото дело и за исихазма вж. у S. M e g e n d o r f f. Introduction à l'étude de Gregoire Palamas, Paris, 1959.

⁴ В своята студия „Исихазм и общественная мысль в Восточной Европе в XIV в.“ Г. М. Прохоров особено набляга на общественно-политическата дейност на исихастите и дори отива до крайност, като разделя исихазма на два периода — „келен“ и „теоретически“ (политически). — Труды Отдела древнерусской литературы, т. XXIII, 1968, с. 86—108.

му. Книжовната реформа на търновския патриарх е една равностетка в развитието на литературния език — опит да се създаде строго подчинен на определени норми, единен, рязко обособен от говоримия език на писмеността.

На второ място Евтимий изпробва талантиливото си перо в най-типично средновековните жанрове — агиографията и химографията, като изгражда блестящи образци на класическия византийски канон, модифициран в духа на съвременния исихастки „абстрактен психологизъм“,¹ и същевременно им придава съответна литературна форма, поставя началото на един нов стил, отговарящ на естетизиращите тенденции на съвременната му култура; стил — блестящ и риторичен, експресивен и свръхнаситен със сложна словесна орнаментация.

В произведенията на Евтимий посочените жанрове достигат не само кулминацията, но и края на литературното си развитие, получават строго регламентиран и завършен вид, който се спазва през следващите векове като стилос норматив. И в това отношение творчеството му има същия обобщаващ, завършващ (в смисъл на овладян предел, съвършенство) характер.

Но при цялата дълбока зависимост на Евтимий Търновски от византийската култура той остава органически свързан с историческата съдба на българския народ. В това отношение писателските му позиции са твърдо установени, а литературните му произведения, както ще видим, сочат приемственост от по-друг тип — не жанрова, а преди всичко тематична. Те отразяват събития и настроения, свързани с укрепването на българската държава, с издигането на Търново като забележителен културен център, прославят български светини и български владетели. Тяхната зависимост от литературата на XIII в. е очевидна; в Евтимиевите творби към влиянието на традицията се прибавя и отражението на присъщата за епохата на Шишмановци патриотична патетика и интерес към историческото минало на България.

Нека след тези общи съждения да проследим по-конкретно литературния път на Евтимий Търновски, и то само в едно направление — в създаването на житийно-панегиричните му творби.

От оскъдните данни, които биографът на Евтимий Григорий Цамблак дава за младостта на своя учител, се вижда, че оформянето му като творческа личност се извършва под непосредственото влияние на Теодосий Търновски в Келифаревския манастир. Това, което ни е известно за ролята на Келифарево като книжовно средище,² ни дава основание да приемем, че едновременно с личния мистичен опит и монашеската практика Евтимий натрупва солидни богословски знания, а най-вече овладява не само говоримия, но и книжовния гръцки език. Григорий Цамблак не съобщава нищо за мястото му в книжовната школа на Теодосий, но без съмнение за едно десетилетие монашеска практика литературните интереси на Евтимий приемат по-конкретни очертания. През „келифаревския период“ бъдещият писател установява естетическите си позиции и възприема исихастката теория на творчеството.³ В частност той осъзнава силата на словес-

¹ И този термин принадлежи на Д. С. Лихачов, срв. цитираните вече трудове.

² П. Сырку. К истории исправления книг в Болгарии в XIV веке. Т. I, вып. I. Время и жизнь патриарха Евтимия, с. 240—247. (Според Сырку в богослужебната и църковна практика на Келифарево българският и гръцкият език имали еднаква употреба); К. Радченко. Религиозное и литературное движение в Болгарии, с. 169—232; В. Киселков. Св. Теодосий Търновски. София, 1926.

³ Творческият акт като проява на причастност към трансцендентно божественото е подчертаван в различна степен от византийските мислители, обаче в теологическата система на Палама тази способност на човека е поставена над природата на ангелите: „Тъй като почти нищо от това, което бог е създал, не загива, но като се смесва едно с друго, то придобива у нас друга форма. Така например невидимото слово на ума не само се съединява по въздуха с органа на слуха, но се написва и се вижда с тялото и чрез тялото; и с това бог е дарил единствено хората. . . Нищо подобно никога не е свойствено на ангелите (P9, т. 150, col. 1165).

ното изкуство като своеобразен „трансформатор“, настройващ и възвеждащ душите към божествената красота. В Келифарево, където възвеждането на Ерусалимския устав налага промени в състава на богослужебните книги, на панегириците и на агиографските сборници, Евтимий започва „голямо дело“ на своя живот — преводаческата и редакторската си дейност. Като се има пред вид рязкото увеличение на житийни преписи в търновските монашески сборници от средата на века, трябва да се предполага, че Евтимий е познавал голямо число агиографски произведения и е преценявал критично съществуващите преводни и оригинални творби. Ако Теодосий Търновски заедно с гръцкия текст на Синаитовите „Главизни“ е превел и Житието на Григорий Синаит от Калист¹ (в полза на подобно предположение говорят и някои особености на славянския текст²), то младият му ученик е имал възможност да се запознае както с един образец на агиографско произведение, създадено в духа и според литературните изисквания на исихазма, така и с техниката на превода в процеса на самото му извършване. Обаче пълна представа за византийската агиографска литература в целия блясък на нейното многовековно развитие Евтимий получава в манастирските библиотеки на Атон и Цариград, където има достъп до класически образци на житийно-панегиричния жанр.

Не по-малко важен момент в агиографското „възпитание“ на Евтимий е досегът му с Метафрастовите кодекси — с четиминейните сборници, съдържащи жития, написани или редактирани от Симеон Метафраст. През XIV в. преписи от тях влизат в състава на всяко по-голямо манастирско или църковно книгохранилище.

Най-сетне Евтимий общува активно със своите византийски съидейници и познава творчеството на Григорий Палама, Филотей и Калист. Към патриарх Калист той, като ученик на Теодосий Търновски, храни особена почит.

Отдавна е изказано мнение, че славянският превод на Житието на Теодосий Търновски е дело на Евтимий.³ Ако приемем за вероятно това предположение (впрочем без сигурни доказателства), ще трябва да признаем, че още в Цариград Евтимий прави завоевания в областта на преводаческото изкуство — славянският текст се отличава с висока художественост (липсата на гръцкия оригинал не ни позволява да прибавим — и прецизност, въпреки подчертано грецизирания синтаксис и някои особености на лексиката). Сравнението между превода на Синаитовото житие и Житието на Теодосий Търновски показват маниера на една и съща школа, но нямаме никакви основания да ги отнесем към едно и също „лице“ (т. е. да предположим, че Евтимий е взел участие и в превода на Синаитовото житие).⁴

¹ Издадено от И. В. Помяловски „Житие Григория Синаита“. Записки истор.-филол. фак. импер. Петербургского университета. Ч. 35. СПб., 1894; Славянският текст е издаден от П. Сирку: П. А. Сырку. Житие Григория Синаита, составленное константинопольским патриархом Калистом. Памятники древней письменности и искусства. СХХII. СПб., 1909.

² За превода на Главы зѣло полезныя вж. В. Киселков. Св. Теодосий Търновски. С., 1926, с. 33; П. Динев. Стара българска литература, ч. II. С., 1953.

³ Срв.: К. Радченко. Религиозное и литературное движение. . . , с. 322; Хр. Попов. Евтимий последен търновски и трапезицки патриарх. Пловдив, 1901, с. 42: „Даже и ученикът му, патр. Евтимий, не можал да направи повече за увековечаване на паметта му освен да преведе житието му на български език“; „Теодосиевото житие е преведено от гръцки, както се мисли от п. Евтимий, когато живял в Пера“ (там, с. 174); В. Киселков. Св. Теодосий Търновски, с. 51—53; Житието на Теодосий Търновски като исторически паметник. С., 1926, с. LI; също и в: Проуки и черти по старобългарска литература. С., 1956, с. 152. Славянският превод на житието е издаден от О. Боянски в Чтения Имп. Обществ. истории и древностей российских, кн. I, 1860, и от В. Н. Златарски в СбНУ, XX, 1904, с. 1—41.

⁴ Кл. Иванова. Някои моменти на българо-византийските литературни връзки през XIV в. (Исихазмът и неговото проникване в България). — Сб. Старобългарска литература. I. С., 1971, с. 223—226.

Встъпил вече един път в тесен контакт със съвременната агиография и с агиографската традиция, Евтимий я усвоява на най-високо равнище, усвоява я активно. Дългият период, който предшества създаването на оригиналните му агиографски съчинения, в същност е период на творчество в областта на този жанр. Защото няма никакво съмнение, че Евтимий превежда агиографски творби, и то не случайно и спорадично, а като цели устойчиви състави, предназначени за богослужебна употреба наред с проповеди и слова, с които те са стилово близки.¹ Със сигурност може да се твърди, че Евтимий Търновски оформя първо стила и езиковата страна на своите произведения, преди още да е пристъпил към тяхното написване. Съгласно неговите идейни концепции преводите и редактирането на текста са творчески акт, който стои наравно със създаването на собствени произведения. Затова той пристъпва към преводите като равноправен съавтор, чиято цел е да запази при „приложението“ дълбоко съкровена сила на словото, да постигне не само смисъла, но да съхрани цялата многопластовост на образа, благозвучието на синтактичната и фонетична структура и да спази, там, където е необходимо, външната форма на нейния гръцки първообраз.² Такова съзнание за причастност, за равносложно участие на автор и преводач в изграждането на художествената творба имат и другите книжовници-исихасти и с него се обясняват някои особености на агиографската им продукция (Житието на Ромил Видински от монаха Григорий или споменатото вече Синаитово житие от патриарх Калиаст).³ Затова, когато определяме присъствието на Евтимий в агиографската традиция, трябва да имаме пред вид както оригиналните му, така и преводните произведения. Между другото, само при такава постановка на въпроса намират обяснение сравнително малкият обем на собствено Евтимиевото житийно-панегирично творчество, както и неговият тематичен подбор. В противен случай не бихме могли да разберем отсъствието на произведения, свързани с дългогодишната официална проповедническа дейност на Евтимий Търновски, така възторжено оценена от неговите съвременници. След 18-годишно патриаршествуване той не е оставил нито едно слово за големите празници,⁴ включително и за тези, които имат особено значение за исихастите, например Преображение (един от най-острите моменти в полемиката между исихастите и техните противници е за т. нар. Таворска светлина, която се явила при преображението на Христос). Обаче срещу „липсващото“ Евтимиево произведение на тази тема в новия търновски панегирик са поместени седем слова за същия ден, всички новопреведени или прередактирани. Съответно за „Неделя на правосла-

¹ Почти всички изследователи на българската литература през XIV в. изказват различни предположения за обема и характера на Евтимиевите агиографски преводи, в повечето случаи без да привеждат конкретни факти. Затова още по-ценни са изследванията на румънския учен Й. Юфу, който определи приблизителния кръг от житийно-панегирични преводи, за които може да се предположи, че са възникнали с прякото участие или под ръководството на Евтимий. — Й. Юфу. За десеттомната колекция Студион (Из архива на румънския изследвач Йон Юфу). — *Studia balcanica*, 2, 1970, с. 336—342 с библиография за трудовете на Юфу; Кл. Иванова. Житийно-панегиричното наследство на Търновската книжовна школа. — Сб. Търновска книжовна школа, т. II (под печат).

² За значението, което самият Евтимий и книжовниците от неговия кръг придават на точното „приложение“, най-добре свидетелствува Константин Костенечки в „Сказание о писменех“. Отстъплението от гръцкия текст дори само в една насока накарнява съвършенството на словото и прави груб, нещо повече — съмнителен от догматична гледна точка текста.

³ И в Житието на Григорий Синаит и особено в Житието на Ромил се откриват интерполации и изменения, които изглеждат дело на славянския преводач. Във всички случаи обаче тези промени са съчетани със стриктно и високохудожествено предаване на гръцкия оригинал. — Срв. примери у Кл. Иванова. Някои моменти на българо-византийските литературни връзки, с. 225—232.

⁴ Прави впечатление, че Григорий Цамблак, който живее при несравнено по-тежки исторически обстоятелства, е оставил в областта на ораторската проза десетократно повече творби от своя учител.

вието“ — празник, специално посветен на борбата срещу ересите, между другите творби е поместена обширна повест за възстановяване на иконопочитанието, в която има пасажи, удивително сходни с Евтимиевата похвала за Иван Поли-вотски. Гръцкият текст е известен; остава да се предположи, че преводът и ори-гиналът са дело на един и същ книжовник.¹

В житийно-панегиричното дело на Евтимий Търновски си дават среща две жанрови традиции: на българската и — доколкото той е представител и на ви-зантийско-славянската културна общност — на византийската агиография.

За оригиналната българска агиография Евтимий Търновски е едно голямо и в известен смисъл внезапно явление. На наша почва той почти няма жанрови предшественици. Двете пространни жития на славянските първоучители, създа-дени пет века преди него, са изградени в духа на дометафрастовия житиен канон. В областта на панегирика преди Евтимий творят двама забележителни автори — Климент Охридски и Йоан Екзарх. Те въвеждат в старобългарската литература класическия тип похвално слово, оформен още в предвизантийската епоха от ненадминатия църковен проповедник Йоан Златоуст. И двамата са овладели с известни индивидуални особености изобразителните принципи на идеализацията и стилистиката на ораторската реч. Възхвалите им се преплитат с егзегетични и дидактични експликации. Изследователите, които сравняват похвалите на Евтимий със словата на неговите предшественици в този жанр, са отбелязали конкретните форми на техните различия.² Тук ще подчертая един особено съществен момент, характеризиращ структурните изменения в системата на „високите жанрове“. Климент Охридски вмества своята проповедническа дейност в няколко жанра и във всеки от тях се изявява с определен стил и съответно „авторско лице“; той поучава с ясни и прости мисли поученията, възхвалява с тържествено красно-речие и риторични амплификации (похвалите), изгражда в един последователен разказ идеализираните образи на своите учители (житията). При Евтимий тези три жанра са слети в един житийно-панегиричен ансамбъл, в който господствува абстрактно-риторичното словесно изображение, експресивният изказ, а разказ-ното начало има подчинена, второстепенна функция.

Този агиографски тип не е художествено откритие на нашия автор. Той е естествен резултат от многовековното жанрово развитие и установения още при Метафраст литературен канон. Именно чрез канона Евтимий Търновски заема определено място в жанровата традиция на византийската агиография. В това отношение той пренася на славянска почва достиженията на своите съвремен-ници — византийските исихасти. В същност в основата на житийния канон на XIV в. лежи редакцията на Симеон Метафраст, но в произведенията на исихастите намира отражение дълбокият психологизъм на тяхното учение, изключителният интерес към вътрешното виждане на душата чрез собствения духовен опит, въз-можността на човека да съзерцава с изостреното си „вътрешно зрение“ своята съкровена същност. Отражение на тази антропологична концепция (теоретически обоснована в съчиненията на Григорий Палама) е стилът на абстрактния психо-логизъм в изображението на човека.³

¹ К. л. Иванова. Някои моменти на българо-византийските литературни връзки, с. 240—241.

² Д. Иванова-Мирчева. Климент Охридски и Йоан Екзарх като създатели на слова. — Св. Климент Охридски. С., 1966, с. 243—265; Л. Грашева. Някои изобразителни принципи в похвалните слова на Климент Охридски, там, с. 267—278; „Реалистичните елементи“ и естетиче-ската стойност на старобългарската литература. — Сб. Старобългарска литература, т. I, с. 43—46; Д. Петканова. Нови черти на похвалното слово през XIV—XV в. — Сб. Търновска кни-жовна школа, I, с. 89—112.

³ Тук няма да се спирам върху конкретния анализ на този стил в Евтимиевите творби. Най-характерните негови черти са отбелязани от Д. С. Лихачов в Некоторые задачи изучения. . . с. 22—40; срв. и очерка за Евтимий от П. Динеков в История на българската литература, т. I, с. 285—306.

Под перата на исихастите житийният жанр се изравнява стилистично с ораторската проза. Това изравняване се изразява на първо място в задължително високия коефициент на риторичност, и то издържан приблизително еднакво във всички части на творбата. Както вече се каза, в този тип жития наративното начало е слабо застъпено: жизнеописанието се превръща във верига от устойчиви ситуативни формули. На свой ред похвалата (енкомионът) на XIV в. нараства по обем именно за сметка на наративната част и загубва класическата стройност на своята композиция. Така тя може да поеме изцяло деловите функции на житийния жанр.

Всички посочени черти са присъщи на Евтимиевото житийно-панегирично творчество. Жанровото определение на насловите „Житие и жизнь“ или „Похвалное“ носи условен характер. В житията обособената риторична възхвала има обем, съответен на същинските похвали, а в тяхната композиция централно място заема последователното изложение на живота и деянията. Нещо повече: от всички агиографски произведения на нашия автор най-пространна е панегиричната част в Житието на Петка Търновска, а най-подробно биографична е Похвалата за Константин и Елена. Приема се, че уводите на житията имат по-подчертано дидактично звучение (в тях се долавя особено отчетливо непосредственото влияние на Калистовите творби), но същия тип увод има и Похвалата за Иван Полиотовски. Композиционното уеднаквяване на житията и похвалните слова се отразява и върху тяхното предназначение. Житията са били предназначени за амвонна проповед и в тях е подчертана непосредствената връзка между автора и неговия слушател или адресат. Така Житието на Петка и Похвалата за Константин и Елена са посветени специално на българския владетел, към когото Евтимий се обръща; във финалната молитва към Петка се споменават „всички, които са дошли днес в твой честен храм“; Житието на Филотея и Похвалата за Неделя завършват еднакво — с увещание и наставление към монахините (не към монахините изобщо, а към конкретната монашеска общност, пред която са произнасяни тези творби).

Още една черта сближава творчеството на Евтимий Търновски със съвременните му византийски агиографи — извънредно силната тенденциозност на неговите творби. Тя не се дължи на литературно влияние, а отразява една обща атмосфера на идейни борби и остри сблъсъци. Впрочем тенденциозността е заложена в самата природа на житийното повествование. Подобно на риториката и тя е породена от оценъчния отбор на жизнените факти. В житията и похвалните слова на Евтимий тя се проявява в две направления — от една страна, при изобразението се акцентира върху най-„исихастките“ черти на образа, а, от друга — в произведенията присъствува пряката догматична полемика. Тя е свързана преди всичко с антиеретическата линия в неговото гражданско поведение. Непримиримостта към ересите е дълбока вътрешна същност на Евтимий като личност и като църковен деятел. В произведенията му полемичните и догматичните места представят непосредствената, открита авторска позиция. Така в Житието на Иларион Мъгленски пренията заемат около две трети от текста.¹ Те са почти изцяло заети от едно произведение, напълно чуждо на агиографския жанр — от трактата на известния византийски теолог Евтимий Зигавин „Догматическо всеоръжие“, представящ описание и едновременно ръководство за оборване на

¹ Обемистите прения, включени в рамките на житийното повествование, не са новост във византийската агиографска традиция. Най-типичното от този вид жития, огромното по размер Житие на Григорий Омиритски, е преведено у нас през XIV в. и, както личи, в Търново. Не е известно дали Евтимий е участвувал в превода, но е показателен фактът, че преписи от това произведение са поместени в сборници на Евтимиеви следовници — на Владислав Граматик и монаха Гаврил от Нямц (в ръкописа от 1441 г.)

различните ереси, които са били разпространени във Византия през XI в.¹ Прението на Иларион Мъгленски с еретиците (манихеи, богомили и арменци) е в същност богословски монолог, наситен с риторични обръщения към противниците, възвеличаващ и утвърждаващ ония догми на православието, които те оспорват. На свой ред еретиците присъствуват само чрез кратки „провокиращи“ въпроси. В същност намеренията на Евтимий в текста на Зигавин се състои в това да фиксира психологичната реакция на Иларионовите опоненти (безгласие — срам — умиление — приобщение). Цялата част е обособено в житийния ансамбъл. Тази особеност е почувствувана от по-късните книжовници и, както е известно, на руска почва пренията се включват в състави от друг тип: в Хронографа от 1512 г. (като отделна — 189 глава).² Чрез Хронографа „Пренията на Иларион Мъгленски с арменци и богомили“ навлизат трайно в руската литература. През XVI и XVII в. те се поместват в различни полемични и догматични сборници. По аналогичен начин се преплитат полемика и панегирик и в Похвалата за Иван Полиотовски, епископ и защитник на иконопочитанието по време на иконобореца Лъв Исаурийски. Речите на полиотовския епископ, след които неговите противници остават „умилени“, съединяват сложните богословски разсъждения с крайно сложен риторичен рисунък на речта. В една от проповедите му, обещава две страници по изданието на Калужняцки,³ са употребени 34 причастни форми, от които в една фраза в дативна конструкция следват шест.

По отношение на догматичната полемика, включена в агиографските творби, Евтимий Търновски надминава всички свои съвременници и бележи нов момент както в българската, така и във византийската жанрова традиция.

Но най-силно „движение напред“ в сравнение с традицията се наблюдава в отношението му към собственото творчество. В този план Евтимий също се откроява сред своите съвременници. В неговите творби се налага извънредно осезателно, бихме казали — властно писателското Аз. Разбира се, тук играе известна роля общественото му положение, патриаршеското и учителско достойнство и най-вече — подчертаната му лична склонност да ръководи, да поучава, да „изправя“, да привежда всичко към „лѣпотѣ“, но несъмнено такова рязко открояване на личното начало, изявено на абстрактно-риторичния фон, е нова черта, подсказваща за развитие на индивидуалното начало — първия белег в създаването на нови взаимоотношения между човека и света.⁴

Вече подчертахме, че по художествени принципи на изображение, по композиция и преобладаващи изразни средства произведенията на Евтимий се вменстват закономерно в рамките на византийската жанрова традиция. Огромна заслуга на нашия автор е, че той ги пренася в българската книжнина. Тук трябва да се уговорим, че терминът „пренасяне“ не означава механично налагане на чужди схеми. И в духовно, и в културно и най-вече в естетическо отношение Евтимиевите житийно-панегирични творби отговарят на нуждите на съвременното му общество и намират трайно място в литературния процес. Евтимий е дълбоко причастен към българската традиция, по-точно — към култовата традиция на Втората българска държава. Тематично неговите жития са свързани

¹ Гръцки текст — в *Patrologia graeca*, t. 130. Срв. и Д. Ангелов. Богомилството в България. С., 1969, с. 48—52, с библиография. Преводът на „Догматическото всеоръжие“, изглежда, е дело на книжовници, най-тясно свързани с Евтимий Търновски. Един от ранните преписи, направен по поръка на деспот Стефан Лазаревич в Хилендар, е писан от Герасим българин — един от близките сътрудници на търновския патриарх. Вж. за Герасим у Елена Коцева. Александрийско — погерасимово писмо в български ръкописи от втората половина на XIV в. — Старобългарска литература. Т. I, с. 369—401.

² А. Попов. Обзор хронографов русской редакции. Вып. 2, М., 1869, с. 25—38.

³ E. Kaluzniacki. Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius. Wien, 1901, с. 186—187.

⁴ Срв. и П. Динеков. Търновската книжовна школа в развитието на българската литература. — Сб. Търновска книжовна школа, I, с. 22—23.

изключително с нея. Той избира за свои герои светителите — покровители на престолния град и на българския народ. Така Евтимий става приемник на патриотичната линия на литературата от XIII в., когато се явяват първите книжовни паметници, свързани с култа към Параскева Епиватска, Михаил Войн, Филотея, Иларион Мъгленски, Иван Полиботски. Само две от творбите на Евтимий не са посветени на светци, чиито мощи се пазят в Търново, но и те са непосредствено свързани с историческата действителност и с общественото му битие. Похвалата за Константин и Елена е съставена по думите на самия автор по лично желание на Иван Шишман.¹ Чрез нея българският владетел получава от ръцете на видния исихаст оная парадигма за живот и поведение на християнския владетел, която е била идеал в продължение на хилядолетие за всички византийски императори. В скоби ще отбележа един много интересен факт, свързан със създаването на това произведение. От многобройните източници за живота на Константин Велики, между които е и житие, съставено от Симеон Метафраст, Евтимий избира и слага в основата на своята похвала живоописанието на Константин от неговия приближен Евсевий Памфила (IV в.). Ще напомня, че Животоописанието на Константин е едно от първите, утвърждаващи агиографския канон в християнската литература. (Впрочем то се счита и за образец на античната биография от риторичен тип.) В него образът на „най-благочестивия между владетелите“ се приближава плътно до нормативния християнски идеал на цялата средновековна византийска агиография. Тази творба е толкова наситено риторична, че въпреки нейния обем (4 книги) и подробното изложение на всички Константинови „деяния“, подкрепено с цитати от документи, е била схващана като енкомийон (така тя е отбелязана в библиотеката на патриарх Фотий.² Важното в случая е, че при използването на своя източник Евтимий предпочита стриктно да следва Евсевий — той не предава фактите в по-свободно изложение, а извлича отделни пасажии от гръцкия текст и спазвайки последователността на разказа в оригинала, ги включва — в един прецизен превод — в похвалата си. Евтимий е имал под ръка и други извори, към които прибегва, когато в изложението на Евсевий се появят неприемливи от негова гледна точка моменти (например разказът на Евсевий за покръстването на Константин). Парадоксално и същевременно напълно естествено за византийската агиографска традиция е на една и съща тематична територия да се срещнат автори, разделени от 10 века, и творбата на единия да се вражда в текста на другия, без да наруши стилистичната му цялост.

Като изключим Иван Рилски и Петка, за които са писани жития от образувани книжовници според изискванията на Метафрастовия канон (за Иван Рилски от Скилица,³ а за Петка — от дякон Валсамон),⁴ литературният израз на култа към останалите търновски светители до Евтимий е ограничен само в рамките на богослужебната практика. За тях са съставени служби и проложни жития, съществена част от които представляват разказите за пренасяне на мощите им в Търново. В някои случаи паметта на светеца се отбелязва в проложните сборници само с разказ за съдбата на мощите (краткото сказание за пренасяне мощите на Иларион Мъгленски).⁵

Без да се спирам подробно на отношението между творбите на Евтимий и текста на литературните му източници, ще отбележа, че той, общо взето, се за-

¹ Werke, с. 146.

² Т. В. Попова. Античная биография и византийская агиография. — Сб. Античность и Византия. М., 1975, с. 218—265.

³ Й. Иванов. Жития на св. Ивана Рилски. С., 1936, с. 38—51. В уводните бележки Й. Иванов прави сравнение между житието на Скилица и Евтимиевата творба.

⁴ Публикувано у Калужняки: Zur älteren Paraskeva Literatur der Griechen, Slaven und Rumänen. Wien, 1899, с. 55—60.

⁵ Проложният разказ вж. у Й. Иванов. Български старини из Македония. II, 1931, с. 418—420.

доволява с биографичния отбор, чрез който неговите предшественици изграждат идеализирания образ. Той вмества данните, с които разполага, в своята житийно-панегирична композиция и така създава високохудожествени творби. Неговото критично чувство обаче е много силно там, където вижда отклонения от православната догматика или където от няколко източника може да подбере отделни епизоди, особено удобни, за да се внуши определена идея (използването на Народното житие за Иван Рилски например).

Чрез житията и похвалите на Евтимий българската история навлиза във високите литературни жанрове, става предмет на художествено претворяване.

В разказите за съдбата на мощите Евтимий — по отношение на фактическия материал — е напълно зависим от традицията. Под неговото перо обаче краткият и непретенциозен фактически разказ се превръща в риторична възхвала на българските владетели, на силата на българското оръжие и славното минало. Летописната част от Евтимиевия агиографски ансамбъл е изцяло проникната от патриотичен дух, съзвучна е с настроенията на използваните източници, но стилово е издържана в същия абстрактно-психологичен маниер, отличава се със същия стремеж към словесна орнаментация, който характеризира и останалото повествование.

В заключение искам да отбележа следното: ние видяхме какво е мястото на Евтимий Търновски в жанровата традиция на византийската агиография. Неговите житийно-панегирични произведения се открояват с художествените достижения, с тънката ювелирна работа над словото, с богата образност и с ред други качества на своите творби, но като цяло той остава в рамките на литературния канон, развива го, като използва напълно неговите възможности, а не го „снима“, не търси нови ценностни системи. Стилото съвършенство в рамките на традицията е естетическото съдържание на Евтимиевия израз „писати по лѣпотѣ“. Новите моменти не са достатъчни, за да се счита, че литературното дело на Евтимий съдържа необикновени за Средновековието тенденции. По-горе отбелязахме огромното значение, което има Евтимий като агиограф за развитието на българската и изобщо на славянската традиция. Остава да се спрем на фактора, който обединява двете традиции и може да ни обясни защо житията и похвалите на търновския патриарх имат такова значение при налагане на стила „плетение словес“. Този фактор е единството в езиковия изказ, при който художествените принципи на точния превод преминават в съзнателно търсени особености на стила. Словесното и синтактично изграждане на художествения образ обединява оригиналните и преводни произведения на Евтимий и неговата школа и ги противопоставя на жанровите им предшественици. Тази стилистична функция на гръцките форми и конструкции за ритмичната организация на речта и орнаментирането на фразата е достижение, което стилът „плетение словес“ дължи преди всичко на поетичния талант на Евтимий Търновски.

Бел. ред. Годината 1327 се приема условно за рождена дата на Патриарх Евтимий, с оглед делото му да се чествува във връзка с подготовката за 1300-годишнината на българската държава.